

Іван Саратов

Харкове,
звідки ім'я твоє?

**Міністерство освіти і науки України
ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА**

Іван Саратов

ХАРКОВЕ, ЗВІДКИ ІМ'Я ТВОЄ?

Харків – ХНАМГ – 2005

І.Ю.Саратов. Харкове, звідки ім'я твоє? – Харків: ХНАМГ, 2005.

Історія міста Харкова поділяється на два історичних періоди: перший період – це існування древнього міста в домонгольський час, другий – існування міста з 1654 року, коли велика група українських козаків зі своїми родинами прийшла в урочище між річками Харків і Лопань і поселилася на Харківському городищі.

Про ці події в житті міста й розповідає книжка.

Намагаючись розшифрувати смислове значення слова „Харків”, автор детально переказує всі існуючі легенди й гіпотези про походження назв річки Харків і міста Харків, а в заключній главі книжки висловлює свою власну точку зору.

Рецензенти:

С.М.Куделко –	професор Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна;
І.В.Муромцев –	професор Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна;
А.І.Епштейн –	професор Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.

Рекомендовано Вченою радою ХНАМГ як посібник з краєзнавства для навчальних закладів різного рівня, протокол № 10 від 30.09.2004.

Про книгу та її автора

Так само як історія неможлива без дат і імен, її не можна представити без простору, без географічного середовища, інакше кажучи, «підмостків», на яких розгортається історична дія. Більшість об'єктів згаданого середовища мають свої власні назви. Їх вивчає, у співробітництві з мовознавством, спеціальна історична дисципліна - ономастика. У даному випадку нас буде цікавити лише той розділ ономастики, що пов'язаний із тлумаченням найменувань населених пунктів, тобто топоніміка, а саме - походження назви першої столиці України міста Харкова.

«Харкове, звідки ім'я твоє?» - нова книга відомого в Харкові, та й в Україні, краєзнавця, багаторічного керівника правління Харківського відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців, заслуженого працівника культури України І.Ю. Саратов. Ця книга — результат довгих роздумів автора над минулим Слобожанщини і її адміністративного, економічного і культурного центру.

Історії Харкова присвячені сотні книг і тисячі статей, автори багатьох з них намагалися проникнути в таємницю топоніма «Харків». Свій погляд на проблему висловлює і І.Ю. Саратов, але робить це тактовно, лише після того, як ознайомив читача з іншими версіями і гіпотезами. Такий «історіографічний» підхід особливо цінується. Л. Толстому належать знаменні слова: «Епіграфом

до історії я б написав: «Нічого не приховую». Мало того, щоб прямо не брехати, треба намагатися не брехати, негативно умовчуючи».

Серед тих, хто давав свої пояснення топоміму «Харків», були дуже спокушені у цій області знань дослідники.

Одне ім'я академіка М.Я.Марра, навколо спадщини якого не вщухають сперечання ось уже майже сторіччя, чого варте! Від невтримного вихваляння 20-х років, панівних позицій в радянському мовознавстві в 30- 40-і роки його «нового вчення про мову», до повного заперечення наукового значення його праць в 50-60-х роках минулого століття, непохитно негативного відношення в наступні десятиліття. І все-таки, автори одного з останніх вітчизняних підручників з археології відзначають, що ближче всіх підійшов до вирішення проблеми мови саме М.Я. Марр, а один з найвидніших сходознавців академік І.А. Орбелі казав одному із своїх учнів: «Ви адже знаєте, що за люди були на факультеті [мова йде про сходознавчий факультет Петербурзького — Ленінградського університету]. Але... повірте, геній був лише один - Марр».

Науці протипоказана однозначність, а сучасникам часом тільки ілюзорно може уявлятися, що вони знайшли відповіді на запитання, які хвилювали їхніх попередників. І нехай ніхто не тішить себе наївною думкою про те, що він вільний

у своїй творчості, об'єктивний і поставив межу в розвитку знання. У кращому випадку, ми стали лише більш об'єктивні і зробили черговий крок у нескінченному процесі пізнання навколишнього світу, а існуюча завжди несвобода може бути досить завуальована, щоб ми її не помітили з першого погляду.

Отже, перед нами - одна з найбільших топонімічних загадок України, над вирішенням якої потрудилося чимало істориків і лінгвістів, археологів і краєзнавців. Багато разів здавалося, що відповідь знайдена, але вона усякий раз вислизала від дослідника.

Може тепер, опісля 350-літнього ювілею нашого міста¹, ця загадка буде вирішена і ми довідаємося, що означають ці шість букв, які так довго бентежили розуми тих, хто стикався з проблемою? У будь-якому разі, безсумнівно, книга І.Ю. Саратова наблизить нас до пояснення слова «Харків».

Написана жваво і захоплююче, добре ілюстрована, вона буде в нагоді тим, хто цікавиться долею Харкова, його минулим і сьогоденням. Ця книга - ще одне красномовне свідчення досягнень харківських краєзнавців. Безліч фактів було зібра-

¹Вік міста - поняття умовне. На місці Харкова в раннім середньовіччі існувало давньоруське місто Донець (XI - XIV вв.), що прийшло в запустіння в результаті татарських набігів.

но ними про Харків, його видатні пам'ятки і визначних людей. Сотні засідань провів найстаріший в Україні клуб краєзнавців, що діє при Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Т. Короленка і його філіях при харківському Будинку вчених, музично-театральній бібліотеці ім. К. С. Станіславського і Харківській національній академії міського господарства. 18 конференцій на базі Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна провели молоді краєзнавці міста. Краєзнавцями й архівістами Харкова видано 20 збірників архівних документів у серіях «Краю мій, Слобожанщино!» і «Старовинні міста Харківщини». Виставки й екскурсії, концерти й лекції, усього не перелічиш! Краєзнавців залучають до складу редколегій різних видань, з ними консультуються при створенні теле- і радіопередач. Краєзнавці - активні члени топонімічної і геральдичної комісії, які діють при Харківському міськвиконкомі. Вони підтримують тісні зв'язки з краєзнавцями сусідніх областей України і Російської Федерації, з різними науковими і культосвітніми товариствами нашого краю. Рішенням Харківської міськради встановлена спеціальна премія ім. Д.І.Багалія за досягнення у галузі краєзнавства.

Голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, видатний вчений і громадський діяч, академік НАН України, наш земляк і почесний громадянин Харкова Петро Тимофійович Тронько,

відзначаючи заслуги харківських краєзнавців, говорив: «Традиції, започатковані Українським комітетом краєзнавства, гідно продовжуються на Харківщині у наш час».

Професор С. Куделко

ХАРКОВЕ, ЗВІДКИ ІМ'Я ТВОЄ?

Когда луна сползает в Аида царство темное,
Мне Небо раскрывает свое лицо огромное.
Лицо иссиня-черное, тайною покрытое,
Печальное и звездами как оспою изрытое.
На том лице загадочном, в манящей бездне мрака
Ищу с надеждой тайною я знаки Зодиака.
Ищу свой знак, свои Весы, своей судьбы знамение,
Но вижу только темноты привычное видение.
В тоске, по Млечному пути, как в зоопарке клетки,
Бредут уже до тошноты знакомые Медведи.
Зову, прошу, молю, кричу - напрасны ожидания.
И только незнакомых звезд холодное мерцание.
А две Медведицы во тьме, почуяв человека,
Тревожно посылают мне оскалы в два парсека.
Так много тысяч раз подряд, устав от ожидания,
Ищу я с "stranger in the night" безлунного свидания.

1. Вступ

Існують міста, імена яких не викликають сумнівів, оскільки достеменно відомо, коли і хто їх заснував, на честь кого їх названо. Наприклад, Ярославль, Володимир або Львів. Досить просто і в тих випадках, коли міста мають такі назви, як Нижній Новгород, Белгород, Донецьк або Запоріжжя. Але як бути з містами, що "не пам'ятають" свого коріння? Містами, які "забули" день свого народження, своїх засновників і хрестителів! Імена таких міст є справжніми ребусами, на розшифрування яких витрачаються роки напруженої праці багатьох учених. Ці назви овіяні переказами та легендами,¹ де бувальщину так міцно переплетено з вигадкою, що важко відрізнити одну від одної. На жаль, до таких міст належить і Харків.

Сьогодні Харків – найбільший транспортний вузол країни, визначний індустріальний, культурний і науковий центр України.

Як же могло статися, що місто, яке майже "з пелюшок" було полковим, потім центром цілого краю, що звався Слобідською Україною², а з 1918

¹Переказ – розповідь про минуле, яка передається з покоління в покоління. Легенда – поетичний переказ про якусь історичну подію.

²Слобідською Україною у XVIII ст. називали місцевості, які сьогодні займають більшу частину Харківської області, частини Сумської, Полтавської, Донецької, Луганської областей України, а також Белгородської, Курської та Воронезької областей Російської Федерації.

по 1934 роки – навіть столицею Радянської України, – не пам'ятає дати свого народження?

Багато дослідників історії Харкова робили і роблять спроби з'ясувати точну дату заснування міста та походження його назви. Проте, незважаючи на двохсотрічні пошуки, маємо визнати незаперечним той факт, що місто втратило своє метричне свідоцтво і дату народження було призначено вченими умовно¹. І якщо дату народження міста після багаторічних суперечок якось орієнтовно було визначено, то його родовід, як і раніше, є плетивом переказів, легенд і гіпотез.

Хто заснував наше місто? Древні арійські племена, слов'яни, половці чи хозари? Хто був першим осадчим? Козак Харко, Андрій Квітка, Іван Кривошлик чи Іван Каркач? Звідки походить назва „Харків” і що вона значить? Що це – трансформоване часом ім'я козака Харка, козака Каркача, чи ім'я половецького хана? А може, це ім'я залишили нам кочові племена тюрків або хозарів? А може, як гадає автор цієї книжки, назву „Харків” залишили наші древні предки черкаси?² Цей клубок замотаний такою мірою, що його розплутування необхідно розпочинати з перших подій, яке пам'ятає людство, – з Великого переселення народів.

¹Місто Харків відсвяткувало свої ювілеї, виходячи з різних дат свого заснування: дату 250-річчя – у 1905 р., дату 300-річчя – у 1956 р., а дату 350-річчя – у 2004 р.

²На думку автора, граматичні корені „черк” і „харк” – це брати-близнюки.

Рис. 1.1 – Харків. Історичний центр міста

Рис. 1.2 – Харків з висоти пташиного польоту. Держпром і майдан Свободи (фото Ворошилова Ю.)

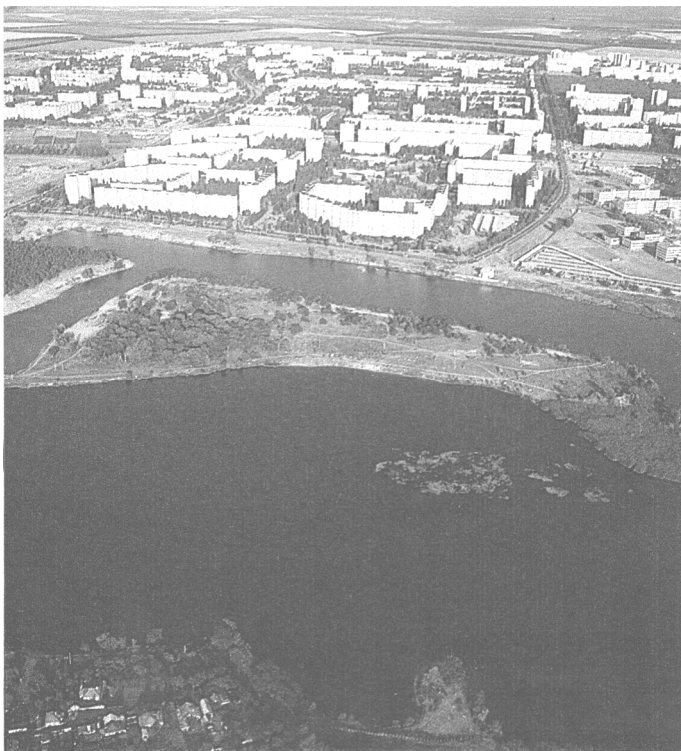

Рис. 1.3 – Харків з висоти пташиного польоту.
Салтівський житловий масив на березі
Журавлівського водоймища
(фото Ворошилова Ю.)

2. Коротка історична довідка

У цій праці недарма згадано про те, що Харків є найбільшим транспортним вузлом країни. За всіх історичних епох нашу землю перетинали великі степові "шляхи", що простягалися на тисячі кілометрів від Байкалу до Центральної Європи, а також від Криму до центральних районів нинішньої Росії. Цими шляхами проходили скіфи, сармати, алани, готи, булгари, авари, хозари, угри, печеніги, ковуї, берендеї, торки, половці, монголотатари та інші народи. Одні народи змінювалися іншими, і кожен щось залишав на харківській землі. Пригадаймо "найпрозоріші" сучасні топоніми й гідроніми¹ нашого краю, що дійшли до нас із глибини століть. Це свідчення про давні народи, які жили колись у нашій місцевості та залишили слід на нашій землі. Річка Болгар (притока річки Мож) розповідає нам про давніх болгарів; річка Санжарівка, притока річки Лугань, – про давніх угрів-мадярів, пращурів сучасних угорців; Кривий і Казенний Торець, Торські озера і місто Тор (сучасний Слов'янськ. – І.С.) – про кочові племена торків; поселення Печеніги та Печенізьке водосховище на річці Сіверський Донець – про племена печенігів;

¹Гідроніми – назви річок, озер, морів та інших водних об'єктів; топоніми – географічні назви різних місцевостей і населених пунктів, їх частин.

Старий і Верхній Салтів, а також чотирьохсоттисячна Салтівка нашого міста – про аланів; головна річка нашого краю – Сіверський Донець – про слов'янські племена сіверян. Ми навели лише кілька "найпрозоріших" назв, у яких легко прочитати споріднені зв'язки та походження. А на харківській землі ще сотні топонімів і гідронімів слов'янського, тюркського, іранського, фінно-угорського та литовського походження, які чекають на своїх дослідників. У той час, коли племена кочовиків і завойовників проходили землями нашого краю, тут уже з давніх-давен жило осіле слов'янське населення. Територія, де протікають Сіверський Донець із притоками Харків, Немишля, Лопань, Уди, Мож, Оскіл, була заселена слов'янами, про яких писали наші давні літописи. Наприклад, „Повесть временных лет”, яка розповідає: *„откуда есть пошла русская земля, кто в Киеве нача первое княжение и откуда русская земля пошла есть...”*, так писала про сіверських слов'ян: *„... а другие седоша по Десне, и по Семи, и по Суле и нарекошася Север...”*

Саме тут, по Десні з її притоками та по Сіверському Дінцю проходив другий південно-східний шлях, що з'єднував слов'янські центри з грецькими колоніями Азовського й Чорного морів, Кавказом і Персією¹. Уздовж цих річок були роз-

¹Під першим шляхом мають на увазі Дніпро і шлях «із варягів у греки» (рис. 2.1).

ташовані численні слов'янські поселення. Це їм належали городища, на місці яких через багато років були побудовані Харків, Чугуїв, Ізюм, Зміїв, Балаклія, Куп'янськ та багато інших міст нашої місцевості. Про давність кожного з них влучно сказав археолог та історик Донецького краю Н.В. Сибілев: *„На питання, ким і коли було засновано Ізюм, можна відповісти неоднозначно. Якщо йдеться про російське місто, в тому значенні, як це розумілося тоді, тобто про російську фортецю, то на це існує цілком точна й вичерпна відповідь: Ізюм побудовано 1681 року полковником Харківського Слобідського козачого полку Донець-Захаржевським. Якщо ж Ізюм розглядати як населений пункт взагалі, то час виникнення його назвати важко. Немає сумнівів, що старовинністю він може посперечатися з віковичним містом Римом”*.¹

На території Харківської області десятки таких городищ, а два з-поміж них розташовані у межах сучасного Харкова. Це Харківське, на місці якого в 1654 – 1658 рр. було збудовано місто-фортецю Харків, і Донецьке – залишки міста Дінця, про яке розповідали "Слово про Ігорів похід" та стародавні руські літописи. У місто Донець в

¹Сибілев Н.В. Далеке минуле Ізюму: рукопис/ Ізюмський історично-краєзнавчий музей.

1185 році тікав із половецького полону Новгород-Сіверський князь Ігор Святославович (рис. 2.2). Але це сталося вже за часів Київської Русі, коли кочовики відтиснули слов'ян аж у верхів'я Сіверського Дінця, а в середній і нижній течії Дінця й Дону залишилися тільки бродники¹.

Події часів Київської Русі – досить відомі сторінки нашої історії. Підкреслимо тільки, що місцевість, де нині розташований Харків, завжди мала особливе значення для Великого князівства Київського, оскільки захищала його кордони від кочовиків.

У 1240 р. полчищами Батия було зруйновано Київ, і ще протягом багатьох років загарбники шарпали знесилену феодальною роздробленістю й нашествиям Батия Русь. Якщо подивитися на карту України з позицій 1600 р., тобто за півстоліття до будівництва міста-фортеці Харкова, то побачимо таку картину: одна частина українських земель була захоплена багатими феодалами – Потоцькими, Конєцпольськими, Вишневецькими та іншими, – а друга являла собою безлюдну родючу землю, що мала офіційну назву „Дикого Поля”. Землі

¹Бродники – так називалися слов'янські мешканці понизь Дніпра, Дону та Дінця, які не залишили місць свого проживання під тиском завойовників. Деякі дослідники вважають бродників прашурами запорізьких і донських козаків. Докладніше про бродників дивись заключну частину цієї книжки.

між Ворсклою, Осколом і верхів'ями Самари (теперішні межі Харківської області – І.С.) перетинав сумнозвісний Муравський шлях – основний шлях грабіжницьких набігів кримських ханів у глиб Української і Московської держав. Як бачимо, і тоді наш край був біля великого "шляху", кожний сажень якого полито сльозами та кров'ю наших предків. Але так було лише до певного часу. Поступово героїчними зусиллями російського й українського народів Дике Поле знову ставало Руським Полем¹. І якщо у другій половині XVI ст. Південний кордон Московського царства пролягав по лінії Новгород-Сіверський - Путивль - Рильськ - Орел - Мценськ - Рязань, то вже на початку XVII ст. він пересунувся на 300 км на південь, на так звану "Белгородську межу", яка була трьохсоткілометровим безперервним ланцюгом фортець, сполучених між собою валами, ровами й засіками, і складалася з таких міст, як Охтирка, Белгород, Новий Оскіл, Воронеж, Липецьк і Тамбов². Поява нової укріпленої лінії дала змогу

¹Під Руським Полем автор має на увазі степову зону на півдні України та Росії від Волги до Дунаю, де мешкали наші предки анти, тавроскіфи-руси, роксолани-росомони, поляни-руси, сіверяни-руси, черкаси, бродники, а потім запорізькі й донські козаки. Українські історики свої роботи, присвячені історії України, називали «Історія Русів», «Історія України-Руси» (Г.Кониський, М. Аркас, М. Грушевський).

²Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. (рис. 2.3, 2.4, 2.5).

росіянам і українцям здійснити освоєння земель на південь від Белгородської межі. При цьому освоєння земель на південь від Белгородської межі було проведене в основному українськими переселенцями з правого берега Дніпра (рис. 2.6, 2.7). Однак заселенням цих земель керували московські воєводи.

У цьому плані характерним є факт будівництва Чугуєва - одного з перших міст-фортець Слобідського краю. Повстання гетьмана Остряниці проти польської влади закінчилося поразкою, як і інші повстання українського народу 30 - 40-х років XVII ст. Повстанці були змушені залишити рідні місця й шукати притулку на території Дикого Поля. У 1638 р. 865 осіб, залишки повсталих козаків, прийшли до Белгорода і попрохали дозволу оселитися *"на довічне проживання"*. Їм було запропоновано побудувати фортецю на місці стародавнього Чугуївського городища. Таким чином 16 роками раніше від Харкова виникло місто Чугуїв (рис. 2.8).

Але не завжди російські воєводи могли керувати заселенням Слобожанщини (так називаються землі Слобідської України. – І. С.). Незліченні групи українських і російських селян тікали на вільні землі, вибирали на свій смак затишні місця й утворювали вільні поселення. Так, зокрема, виникло перше поселення на місці сучасного Харкова. Зберігся цікавий документ - чолобитна попа

Івана Анфімова та дяка Тимофія Іванова, священників Белгородської церкви Миколи Чудотворця¹. У цьому документі викладено їхню скаргу щодо самовільного заселення черкасами² земель по берегах річок Харків і Лопань. Ці землі належали Белгородській церкві і використовувалися для одержання додаткових прибутків від мисливства, рибальства, бортництва та ін. Там же сказано, що перших поселенців на місці майбутнього Харкова було 37 душ. І поселилися вони не на давньому Харківському городищі, а на правому березі річки Харків, у місці, де біля підніжжя крутого корінного схилу витікало джерело чистої смачної води, яке пізніше дістало назву Белгородської криниці (сьогодні місце, де колись було джерело з назвою "Белгородська криниця", можна розшукати на вул. Шевченка, 3. – І. С.) (рис. 2.9).

Але це ще було не місто, а лише хутір, який притулювся до крутого правого берега річки Харків. Перший документ, де згадується місто Харків, датований 28 березня 1656 р. Це розпорядження російському воєводі Селіфонтову відати харківськими черкасами й будувати фортецю на московський зразок. Але ні в цьому документі, ні в

¹Багалея Д.И. Материалы для истории г. Харькова в XVII в. – Харьков, 1905. (Див. додаток 1).

²Докладно про черкасів див. останню частину книжки.

наступних немає жодного слова про дату заснування міста та його назву на чийсь честь. Тому протягом двох століть у відповідь на запитання, чому саме так названо місто, з'являвся козак Харко - легендарний засновник міста Харкова.

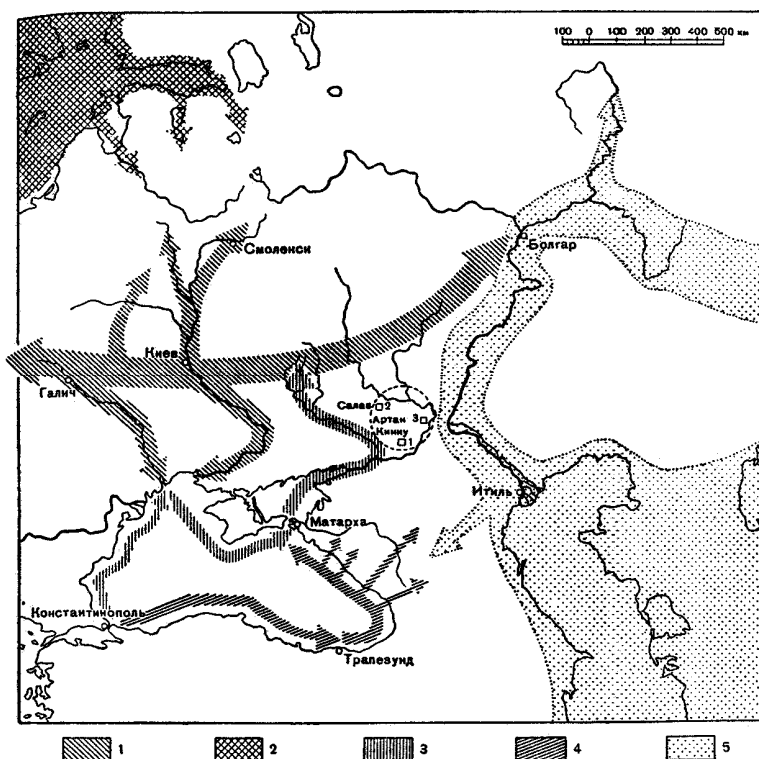

Рис. 2.1 – Шляхи середньовічних караванів
(аналіз Рибаківа Б.О. карти Ідрісі
1154 р.):

- 1 – Група маршрутів XII в., зв'язуючих Київ з Західною Європою, Причорномор'ям і Поволж'ям;
- 2 – Балтійські маршрути;
- 3 – Маршрут Константинополь-Тмутаракань-Східний Донець (XI-XII вв.):
- 4 – Маршрут Константинополь-Трапезунд-Тмутаракань;
- 5 – Каспійсько-Волзькі маршрути за географічними творами IX-X вв.

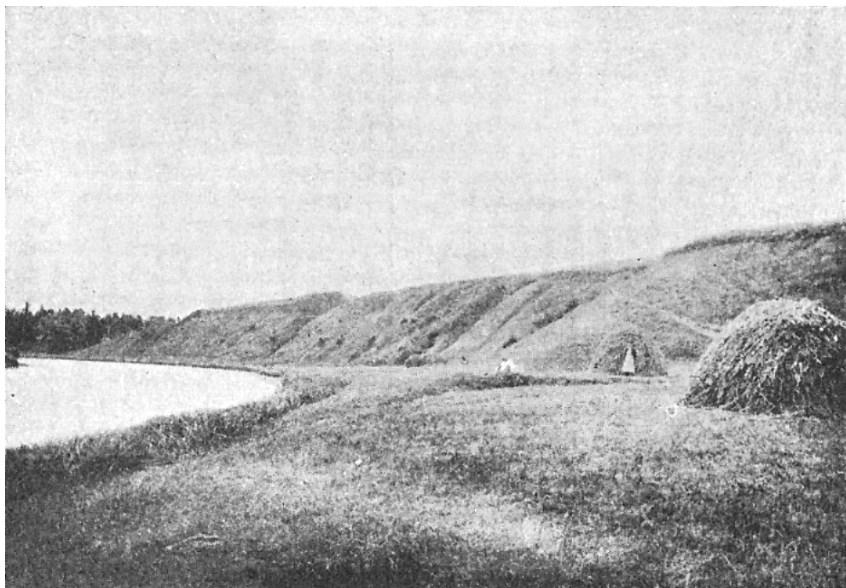

Рис. 2.2 – Пагорб на правому березі р. Уди біля селища Карачівка, на якому в XII ст. містилася укріплена частина давньоруського міста Донець. Фото початку XX ст. (Багалеї Д.И. Русская история. Том 1. – М., 1914. - С. 478)

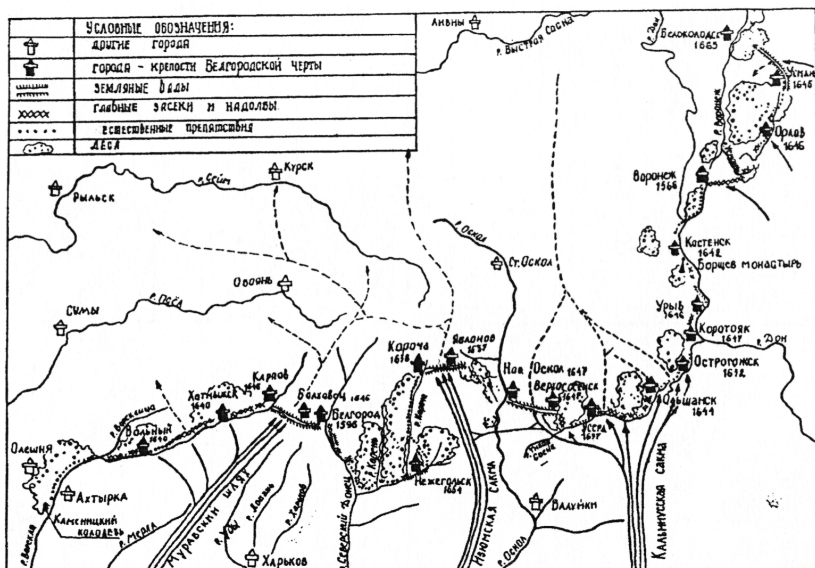

Рис. 2.3 – Укріплена лінія «Белгородська межа».
Карта-схема лінії на відрізку від Охтирки
до Воронежа (Загоровский В.П. Белгород-
ская черта. – Воронеж, 1969. – С. 192)

Рис. 2.4 – Пам'ятний знак біля старого валу
Белгородської межі у Корочанському
районі Белгородської області.
(Фото Мамаєва М. 2004 р.)

Рис. 2.5 – Залишки старого валу Белгородської межі у Корочанському районі Белгородської області. (Фото Мамаєва М. 2004 р.)

Рис. 2.6 – Парчевський В., Сиротенко Ю. На Дике Поле. Олія.
(Харківський історичний музей)

Рис. 2.7 – Наседкін А. Першопоселенці на Харківщині. Олія.
(Харківський історичний музей)

Рис. 2.8 – Невідомий художник. Гетьман Яків
Остряниця – засновник міста Чугуєва.
Олія, XVIII ст. (Дніпропетровський
художній музей)

Яків Остряниця (? – 1641 р.) - полковник реєстрових козаків. Брав участь у повстанні, що його очолював Павлюк (1637 р.). Після його поразки пішов до Запорізької Січі, де був обраний на початку 1638 р. гетьманом нереєстрового козацтва. Разом із К. Скиданом знову підняв повстання навесні 1638 р., узяв Кременчук, Хорол, розбив польське військо під Говтвою. У червні 1638 р. військо Остряниці зазнало поразки під Жовнином, гетьман відступив і на Дикому Полі на місці стародавнього Чугуївського городища заснував місто Чугуїв (1638 р.).

Рис. 2.9 – Сучасний вид на місце, де була Белгородська криниця
(Фото Яковлєва В.)

2.10 – Васильківський С. Україна. Приблизно такий вигляд мали перші хутірські поселення на березі р. Харків біля підніжжя Куликової гори

3. Усні перекази про козака Харка

Найдавніший усний переказ про першого харківського поселенця був записаний академіком Василем Федоровичем Зуєвим у 1781 р. і наведений у його "Путешествующих записках от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг."¹. Він так відтворював цей переказ:

"...Наименование свое Харьков имеет от первого поселенца Харитона, вышедшего со многими семьями и поселившегося здесь. Он был пасечник или пчеловод, трудами своими и способностью места разжился он скоро так, что многие из других мест стали к нему приходить для сожительства, а как в общежитии, наипаче у малороссиян, обыкновенно называют друг дружку полуименем, то, называя его Харько, прозвали "Харьков хутор", "Харькова слобода", "Харьков город" (рис. 3.1, 3.2).

¹Зуев Василь Федорович (1754-1794 рр.), талановитий самородок з простого народу (син солдата), котрий як і Михайло Ломоносов зміг закінчити Петербурзький університет і був відраджений за кордон до Лейдена і Страсбурга, де вивчав фізику, хімію та інші природничі науки. З 1787 року академік. Учень і друг славетного енциклопедиста академіка Петра Палласа. Брав участь у багатьох наукових експедиціях (Урал, Сибір, Кавказ, Крим, Південь України та ін.). Окрім наукових спостережень та описів (в основному в галузі зоології), збирав знання історичного й географічного характеру, а також описував різні визначні пам'ятки міст, де він бував. Автор багатьох наукових праць.

Відгомін цього усного переказу знаходимо у письмовій пропозиції першого Слобідсько-українського губернатора Євдокима Олексійовича Щербініна¹, поданій Харківському намісницькому правлінню в листопаді 1781 р. (рис. 3.3). Пропонуючи малюнок герба для міста Харкова, Є.О.Щербінін писав:

¹Щербінін Євдоким Олексійович (1720-1783 рр.) – перший Слобідсько-український губернатор. Здобув домашню освіту. У 1735 р. почав службу в лейб-гвардії Ізмайловського полку... У 1763 р. – генерал-майор. У тому ж році очолив „Комісію про Слобідські полки”. На основі поданих комісією матеріалів 28 липня 1765 р. Катерина II проголосила „маніфест про Слобідські полки”. Відповідно до цього документа козацький полковий устрій був скасований і замість нього було запроваджено губернський адміністративно-територіальний устрій. З 1765 р. Слобідські козацькі полки перетворювалися в гусарські, а козаки переводилися на стан так званих „военных обывателей” і обкладалися подушним податком. Щербінін очолив „Експедицію учреждения Слободских полков”, а потім Слобідсько-Українську губернію. Як губернатор виявив активну діяльність щодо забезпечення російської армії під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., а також у боротьбі з моровою виразкою у 1770 р. У 1775 р. був призначений сенатором. У 1781-1782 рр. – генерал-губернатор Воронежського і Харківського намісництв. Сприяв Харківському колегіуму: за його клопотанням у 1768 р. були відкриті так звані „прибавочные классы”, де вивчалися дисципліни світського характеру. Кавалер орденів Св. Анни I ст., Олександра Невського та ін. Дід героя Вітчизняної війни 1812 р. Д.В.Давидова. Похований у Москві в Зачатьєвському монастирі (Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. Харьковский биографический словарь. – Харьков: Акта, 1996).

"От Днепра вышел казак, вооруженный луком и стрелами, называемый Харьковом, поселился над рекой, по имени которого река и место назывался Харьковом. В гербе пишется на желтом поле черный со стрелами лук"¹ (рис. 3.4).

Схожий переказ розшукав Д.І.Багалій² у не-

¹Копія цього документа вміщена у книзі: Саратов І.Ю. Історія харківських гербів. – Харків: ХДАМГ, 2000. – С. 228-231.

²Багалій Дмитро Іванович (1857-1932 рр.) народився у Києві. Випускник Київського університету Св. Володимира. Темою дисертації на звання магістра була „Історія Сіверської землі”. Тема докторської дисертації – „Про колонізацію степових околиць Московської держави” (1887 р.). З 1887 р. за дорученням міської думи складав „Історію міста Харкова за 250 років його існування”. Автор понад 450 наукових праць. Академік УАН. Дійсний статський радник³. З грудня 1914 р. по липень 1917 р. Дмитро Іванович Багалій був Харківським міським головою, тобто, як ми тепер часто кажемо, „мером” міста.

³На кінець XIX – початок XX ст. у межах Російської імперії існувала така номенклатура штатських чинів чотирнадцяти класів:

I – канцлер, дійсний потайний радник; II – дійсний потайний радник; III – потайний радник; IV – дійсний статський радник; V – статський радник; VI – колезький радник; VII – надвірний радник; VIII – колезький асесор (де „колезький” – це прикметник від слова „колегія”, назва урядових цивільних установ у Росії, а „асесор” – це латинський термін, калькою якого є слово „засідатель”. – І.С.); IX – титулярний радник; X – колезький секретар; XI – корабельний секретар; XII – губернський секретар; XIII – провінційний секретар; XIV – колезький реєстратор (рис. 3.5, 3.6).

виданому „Топографическом описании Харьковского наместничества” (1785 р.), де написано:

”...Доподлинно неизвестно, но если поверить молве, то на сем месте завел себе хутор некто из зажиточных малороссиян, но кто он был таков, откуда и когда вышел, о том сведений нет, именем Харитон, а по просторечию Харько, от которого якобы сей город и река название свое получили”.¹

Але найдокладніший легендарний переказ про заснування Харкова і козака Харка передав нам Ю.Топчієв² на сторінках „Харьковских губернских ведомостей” (1838 р.). Його „Словесное

¹Військово-обліковий архів Генерального штабу Російської імперії. – Відділ 5. – Шафа 37. - № 468.

²Топчієв Юхим Іванович (1801-1861 рр.) – автор мемуарних праць, опублікованих під загальною назвою „Спогади”. У мемуарах Ю.Топчієва описані побут слобідсько-українських поміщиків, життя харківського колегіуму й харківської гімназії у першій чверті XIX ст., воєнний побут у 20-ті роки, становище і звичаї чиновників, харківських адміністраторів з 1810 до 1858 рр. і вміщено багато інших розповідей очевидця подій тих років.

Ю.І.Топчієв народився у Харкові, вчився в харківському колегіумі і харківській гімназії, а потім у Дворянському полку (військово-навчальний заклад, що існував у Петербурзі з 1807 по 1855 рр. – І.С.) З 1819 р. служив у Полоцькому піхотному полку. В 1823 р. пішов у відставку у чині штабс-капітана і повернувся до Харкова, де жив весь час до 1861 р.

Праці Ю.І.Топчієва, як учасника подій першої половини XIX ст. і очевидця, багато використовувалися Д.І.Багалієм при підготовці „Історії міста Харкова за 250 років його існування (з 1655-ого по 1905-й рік).”

предание о начальном населении города Харькова” можна знайти лише в єдиному примірнику „Відомостей”, що зберігається у відділі рукописів та рідкісних книг Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Саме тому ми дозволимо собі повторити „Словесное предание” без будь-яких купюр.

“Харьковского уезда в Даниловке жил один зажиточный поселянин, который, родясь в достопамятный год смерти императора Петра Великого, в 1829 году имел 104 года от роду. Он ослеп на 98 году, но, лишившись зрения, был всегда бодр духом и крепок телом.

В 1829 году, когда по должности исправника я проезжал часто Даниловку, то не пропускал ни одного случая полюбоваться патриархальною жизнью этого почтенного старика и поговорить с ним о старине. При разговоре о Харькове, однажды, между прочим, я сказал ему: “Многие полагают, что первое поселение Харькова началось на левом берегу реки Лопани, с того места, где был дом Пащикова под горою, на которой устроены Присутственные места (масться на увазі Університетська гірка – І.С.), и тянулось вниз, по берегу реки, до самого ея устья. Потом уже начали селиться вверх по течению р. Харьков, на правом берегу, по отлогостям горы... ”. На это отвечал он мне следующее: “Еще в мою память Харьков

был меньше, нежели теперь наше село. Но правда, что уже и тогда были заселены все те места, о которых Вы говорите. Я долго служил любимым ловчим у богатого помещика З... . К нему часто съезжались значительные паны из разных мест, погостить и поохотиться. Не раз случалось травить с ними лисиц в окрестностях Харькова и на некоторых местах теперешнего его заселения. Во время привалов от самого З... и от гостей его слышал я, на каком месте что было. Дед мой долго служил в украинских казаках и умер старее меня летами. Он также любил поговорить о старине своего времени и о чем он слышал от самовидцев. Как соображу все, что я сам видел и слышал от других, то не приходится быть первому поселению при реке Лопани, иначе город Харьков назывался бы Лопанью или река Лопань - Харьковом. Еще дед моего деда зашел в этот край и именно в окрестности Харькова, когда было здесь мало народу. Татары кочевали тогда на левом берегу Дона и разъезжали в теперешней Харьковской губернии, как в своей земле. Первые поселенцы, прорываясь сюда с разных мест Польши и Малороссии, небольшими партиями и даже отдельно семьями, должны были выбирать для своего поселения места скрытные и недоступные. Для этого удобнее других было местоположение между двумя реками Харьковом и Лопанью там, где эти реки, сливаясь между собой и имея весьма боло-

тистые берега, поросшие частым луговым лесом, делали его с трех сторон местом недоступным, а с четвертой оно прикрывалось сплошным лесом, доходившим тогда до теперешнего Кафедрального собора (сучасний Успенський собор. – І. С.). Оно представляло такое скрытное убежище, что, вероятно, избрано было для поселения еще первыми переселенцами, которые, по слабости сил своих, были не в состоянии защищать открыто себя и свои имущества от хищничества татар.

Где же на описанном мною местоположении могло быть первое поселение, как не там, где чистая, здоровая вода давала первую, необходимую после пищи потребность в быту поселенина? Речная вода не представляет еще такого удобства. На всем этом пространстве в одном только месте есть родниковая вода, при самой реке Харькове, так называемая Белгородская Криница. Первый поселенец, конечно, поселился при ней хутором. Хутор его, как первое поселение, дал название своему месту, потом реке, а уже впоследствии и городу. И этот первый поселенец был Харько.

Так рассказывали прежде все старые люди, мой дед и добрый, умный З..., который считал меня выше, нежели слугою, и допускал находиться при беседах со своими приятелями дома и на охоте. Когда именно жил Харько, неизвестно, но го-

ворили, что назад тому более 200 лет... Он был не из простых. Вышел из Польши начальником нескольких семей самых упорных и вместе великодушных защитников исповедуемой ими религии, решившихся наконец расстаться навсегда со своим отечеством. И здесь также он не жил в праздной неизвестности, часто подстерегал партии татарских хищников, грабивших новое его отечество. Однажды, узнав, что татары разорили укрепление новых поселенцев при реке Удах¹ и с награбленною добычею потянулись к реке Донцу, - он со своими поселенцами и остатками удянских, настигнул их около нынешнего города Змиева. Отбил добычу и освободил пленных. Но, угнавшись за самими татарами на ту сторону Донца, был подавлен большим числом собравшихся неприятелей и потонул в Донце, на обратной переправе, с двумя своими сыновьями. Татары, наконец, проникли в скрытное убежище поселения Харько и разорили его совершенно.

Потом долго разъезжали они ненаказанно и по всей стране, покуда поселенцы не усилились новыми выходцами. Сам Харько был вдов, но один из его сыновей был женат и имел двух детей. Куда девались внуки и невестка Харько - увлечены ли в плен татарами или скрылись в другое убежище - предание молчит.

После этого заселение Харько оставалось надолго впусте. Новые выходцы стали селиться

на левом берегу реки Лопани, при устье которой образовался впоследствии город. Но название города удержало первое заселение и сохранило от забвения имя первого поселенца. Говорили также, что и сами татары, первые, называли его именем реку, при которой он жил.

Передаю это предание старины для дальнейшего критического разыскания ученых людей о той стране, в которой они живут. Заселение ее гораздо древнее теперешних жителей и даже прежних владельцев - татар, и заслуживает обратить на себя любопытное внимание". Е.Топчиев (рис. 3.7).

У „Словесном предании” Ю.Топчієва в зазначеному місці є рядок: *«на правом берегу реки Уды, ниже впадения реки Харькова в имени П.М.Щербинина и теперь существуют остатки этого укрепления».*

Коментуючи цю виноску, треба звернути увагу читача, що на старих мапах Харкова, як і у «Книге Большому Чертежу» 1627 р. видання, річка Харків вважається притокою річки Уди, а річка Лопань – притокою річки Харків. Що стосується укріплення, зруйнованого татарами, то цілком імовірно, що в середині XVII ст. на прадавньому Донецькому городищі або десь поблизу була спроба створити нове поселення.

Аналізуючи вищенаведені усні перекази про початкове найменування міста Харкова, можна

стверджувати, що за вихідну позицію під час визначення назви нашого міста у легендах було взято ім'я козака Харка, а потім йшли такі побудови, як „Харків хутір”, „Харкова слобода”, „Харкове місто” і навіть „Харкова річка”.

Рис. 3.1 – Пугачов Л. Харитон, або Харко – засновник Харкова. Гравюра. (Приватна колекція)

Рис. 3.2 – Половцев І. Портрет козака Харка. Олія. XVIII ст. (Харківський художній музей). У горішньому куті портрета напис: "Харко Слобо украинской губернии осадший"

Рис. 3.3 – Перший Слобідсько-український
губернатор Щербінін Євдоким
Олексійович

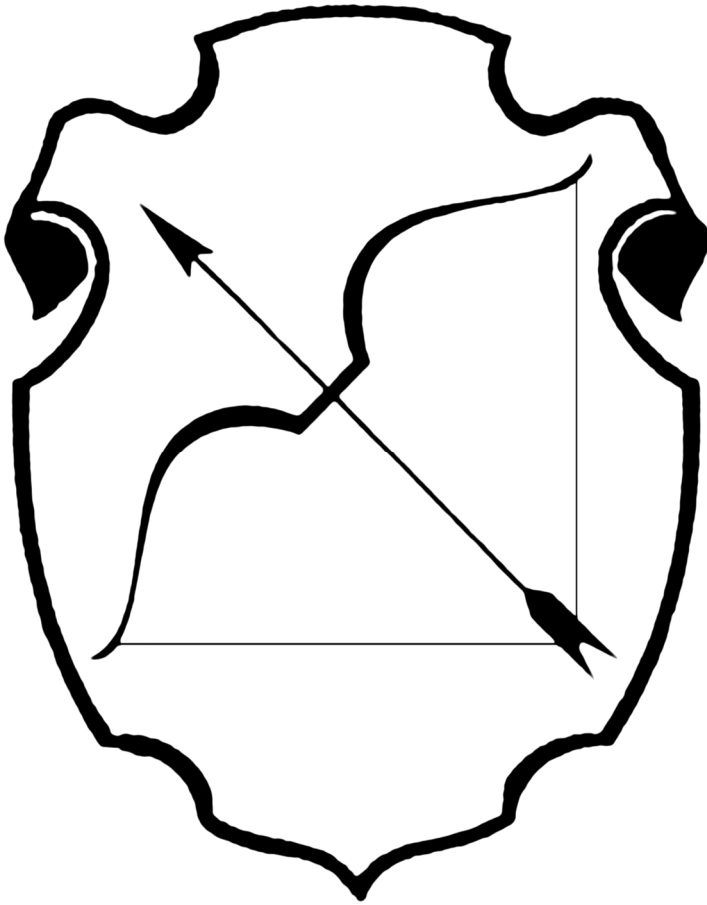

Рис. 3.4 – Герб міста Харкова в його полковий період. Реконструкція автора (Саратов І.Ю. Історія харківських гербів. – Харків, 2000)

Рис. 3.5 – Рєпін І. Портрет Д.І.Багалія. Олія.
(Харківський історичний музей)

Рис. 3.6 – Дмитро Іванович Багалій.
(Фото 10-х років XX ст.)

Рис. 3.7 – Безперчий Д. Бандурист.
Олія. Кінець ХІХ ст.
(Сумський художній музей)

4. Родинна легенда Квіток

Ще одну чудову легенду подарував нам уродженець Харкова український письменник і драматург Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко¹. Він так переказав свою родинну легенду про виникнення Харкова.

¹Квітка Григорій Федорович (18.XI. 1778 р., с. Основа. – 8. VIII. 1843 р., Харків) (рис. 4.1).

Видатний український письменник і культурно-громадський діяч. Походив з козацького роду. Здобув домашню освіту. Вся діяльність його пов'язана з Харковом. Один із засновників харківського професійного театру, інституту шляхетних дівчат, Благодійного товариства, Харківської губернської публічної бібліотеки. У 1816-1817 рр. разом із Р.Гонорським та С.Філомафітським видавав перший в Україні науково-літературний журнал "Украинский вестник". За його ініціативою видавалися альманахи "Утренняя звезда" (1833 р.) і "Молодик" (1843 р.). Активно друкувався в харківській періодиці того часу ("Харьковский демокрит", "Харьковские известия" та ін.). Квітка-Основ'яненко – основоположник художньої прози в новій українській літературі. Його перу належить багато повістей і оповідань, серед яких помітно виділяються "Конотопська відьма", "Салдацький патрет", "Маруся" "Козир-дівка". Квітка-Основ'яненко постає як прихильник ідеї вдосконалення суспільства шляхом реформ та впливу на нього літератури й мистецтва. Писав також російською мовою. Серед кращих російськомовних творів — романи "Пан Халевскій", "Жизнь и происхождения Петра Степанова, сына Столбикова...", повісті "Ганнуся", "1812 год в провинции", "Основание Харькова", нарис "История театра в Харькове". Квітка-Основ'яненко – один із фундаторів національного театру і театрального репертуару 1-ї половини XIX ст. У 1820-1830-х рр. він створює російською і українською мовами ряд сатиричних комедій: "Приезжий из столицы, или Суматоха в

Рятуючись від гніву московського царя, у Литву втік опальний російський боярин. Там він загинув, а відданий слуга відвіз до України двох його синів - Григорія та Андрія. Андрій випадково потрапив до заможного киянина пана Ясенковського, дочка якого прозвала його за красу "квіткою". Це прізвисько стало прізвиськом, яке збереглося у всіх нащадків Андрія. Потім Андрій потрапив до будинку київського воєводи, у якого була гарна дочка. Молоді покохали одне одного, та воєвода, польський магнат, не міг погодитися на шлюб єдиної дочки з вигнанцем. Тоді хлопець і дівчина, потаємно обвінчавшись, утекли в Дике Поле, де поселилися на березі річки Лопань і назвали своє поселення Основою. Звідти молодий Андрій керував заселенням краю. Коли з-за Дніпра прийшли нові переселенці, він їм указав на узвишшя між річками Харків і Лопань. Незабаром нове поселення розрослося і виникла потреба будувати місто. Відбулася нарада, де вирішували, як

уездном городе" (цей твір став одним з літературних джерел для комедії Гоголя "Ревізор"), "Сватання на Гончарівці", "Шельменко-денщик" та ін. Ці п'єси й досі не сходять із театральної сцени. Дві останні були екранізовані. Творчість письменника високо оцінювалася І. Франком. Т. Шевченко ілюстрував кілька творів Квітки-Основ'яненка, а також присвятив йому вірш "До Основ'яненка". У Харкові є багато місць, пов'язаних із пам'яттю про видатного земляка. Його ім'я носять парк культури та відпочинку, вулиця в центрі міста, одна із середніх шкіл. Був похований на кладовищі на Холодній Горі, пізніше прах і пам'ятник перенесено на міське кладовище на Пушкінській вулиці.

назвати нове місто. Андрій Квітка запропонував назвати його Харковом за ім'ям річки, що поруч несла свої води.

Що ж, ця гарна легенда про виникнення й назву Харкова могла б стати основою лібрето для нової опери, якщо Харків подарує нам талановитого композитора-патріота¹. Але історію міста на цьому матеріалі писати не можна. І найвидатніший історик Слобідської України академік Д.І.Багалій документально довів, що розповідь Г.Ф.Квітки - це лише гарна легенда, що Основу родина Квіток ніколи не засновувала, а придбала у харківського полковника Донець-Захаржевського, та ін.(рис. 4.2).

¹Захоплений поетичністю родинної легенди Квіток, автор цієї книжки разом зі своїми друзями-однодумцями склали сценарій і лібрето нового оперного спектаклю за повістю Григорія Квітки-Основ'яненка „Заснування Харкова”.

Рис. 4.1 – Мацкін Р.
Портрет Г.Ф.Квітки-Основ'яненка. Олія.
(Харківський історичний музей)

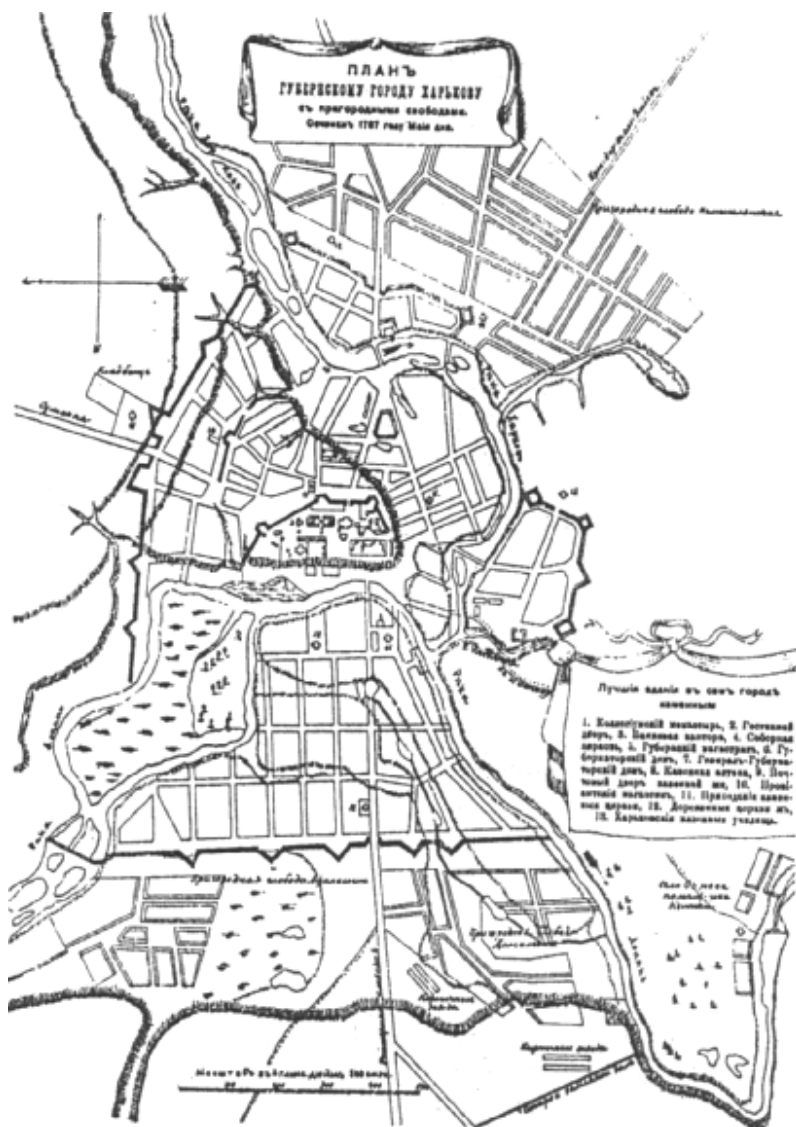

Рис. 4.2 – План міста Харкова 1787 р.,
де позначено село Основу, маєток
поміщика Квітки

5. Розповідь про осадчого Івана Каркача

Історія міста Харкова поділяється на два періоди.

Перший історичний період - це існування стародавнього міста у домонгольські часи, тобто до XIII ст. Ми, на жаль, дуже мало знаємо про давній період життя нашого міста, але місто було і було чималеньким.

Про існування стародавнього міста свідчать:

- прадавнє Харківське городище, обміряне чугуївським воєводою Г.Спешневим¹;

- численні підземні ходи (нині напівзруйновані, напівзатоплені та напівзасипані) в межах усього історичного центру сучасного міста² (див. додаток № 11 (рис. 5.1);

- повідомлення арабського (XII ст.) та персидського (XVI ст.) авторів про існування міста Харкова у IX-X ст. н. е.³.

¹Порівняльний аналіз розмірів Харківського городища та інших городищ, розташованих на території Харківської області, наведений автором, свідчить, що прадавній Харків був найбільшим населеним пунктом у цьому регіоні.

²Про походження підземних ходів Харкова автор уже писав у праці "Следы ранних христиан нашего края"//Віра й Розум. - Харків. - № 1, 2. - 2000-2001.

³Саратов И.Е. Русский цикл Генриха Семирадского//Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – № 9. – 2002. – С. 17.

Другий історичний період - це існування міста від середини XVII ст., коли 587 козаків зі своїми родинами прийшли на урочище між річками Харків і Лопань та осіли на давньому Харківському городищі.

Історичний центр сучасного міста, яке займає сьогодні площу понад 300 квадратних кілометрів, розташований на мисі між цими двома річками. У першій половині XVII ст. ця місцевість була пласким узвишшям з легким нахилом на південь, зі стрімкими урвищами на сході у бік річки Харків (правий корінний берег річки Харків. - І.С.) і не менш стрімкими урвищами на заході у бік річки Лопань (лівий корінний берег річки Лопань. - І. С.) (рис. 5.2).

Північна частина цього узвишшя, аж до сучасного Театрального майдану, була вкрита дубовим лісом, залишки якого можна й сьогодні знайти у саду ім. Т.Г.Шевченка. Це міцні дуби, що стоять окремо, а за віком уже давно перетнули 200-річний рубіж. А в сучасному лісопарку, у Свічному Яру на відстані двохсот метрів від Саржиного Яру зберігся дуб, вік якого набагато перевищує 300 років. Він, безперечно, був свідком усіх подій, що відбувалися на цій землі протягом останніх 350 років існування Харкова.

Східну та південну частини історичного центру Харкова омиває річка Харків, що протікає у широкій плоскій долині, у ті часи зарослій оче-

ретом та окремими деревами. Райони в південній частині історичного центру вже після заснування міста дістали назви Поділ (правий берег річкової долини. - І. С.) і Левада (лівий берег річкової долини. - І. С.). Левадою, сильно звиваючись, майже поруч із річкою Харків, протікала її ліва притока - Нетеча. На плані Харкова 1742 р. річка Нетеча показана як старий рукав річки Харків під назвою "річка колишній Харків"(рис. 5.3).

У XVIII ст. східні схили узвишся (пізніше Нагірного району міста. - І.С.) харків'яни назвуть Журавлівськими схилами, ділянку між Черноглазівською вулицею та Белгородським узвозом - Куликовою горою¹, а саму долину річки Харків на цій ділянці - Журавлівкою. Нині Журавлівка, Поділ, Левада та всі інші ділянки долини річки Харків щільно забудовані (рис. 5.4, 5.5).

Західні схили узвишся, на якому розташований історичний центр Харкова, омиває річка Лопань, її широка рівна долина розташована між сучасними Університетською гіркою та Холодною горою, а також між Сосною гіркою та Лисою горою. У XVII ст. весь простір цієї долини також займали очеретяні зарості та окремі купки дерев. Окрім головного річища, у долині було багато

¹Землі від сучасної вулиці Пушкінської до р. Харків належали харківському полковнику Куликовському. Звідси виникли такі назви, як Куликова гора, вулиці Садово-Куликовська (тепер вул. Дарвіна і вул.Революції. – І.С.) та Садова (тепер вул. Чубаря. – І.С.).

старорічищ, озер і боліт. Між іншим, саме ім'я річки промовляє за себе: слов'янське слово "лопань" означає "воду, що б'є, виривається назовні", "криницю на болоті"¹. Пізніше харків'яни дадуть різним ділянкам долини річки Лопань такі назви: Архієрейська левада (правобережна ділянка, що прилягає до Холодної Гори. - І. С.), Пискунівська левада (правобережна ділянка в районі сучасного Центрального (Благовіщенського) ринку. - І. С.), Ващенківська левада (правобережна ділянка на північ від території Центрального ринку. - І. С.), Піски (лівобережна ділянка біля підніжжя Соснової Гірки. - І. С.).

Помітним місцем в урочищі між річками Лопань і Харків було досить потужне джерело чистої питної води, яка виливалася на поверхню біля підніжжя східних схилів сучасного історичного центру міста, під горою, яку пізніше харків'яни назвуть Куликовою горою. Сьогодні сліди джерела можна розшукати за адресою: вул. Шевченка, 3. Ми кажемо "сліди джерела", бо саме джерело зарили в землю. Зарили, щоб "не заважало" дорожнім та комунальним чиновникам, байдужим до історичних і природних пам'яток нашого міста. Це джерело з перших днів існування Харкова мало назву Белгородської криниці.

¹Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - Москва, 1986, - с. 61.

Закінчуючи цей короткий опис місцевості, що пізніше стала історичним центром міста Харкова, хотілося б окремо відзначити, що урочище у трикутнику злиття річок Лопань і Харків сама природа зробила досить прихованим і укріпленим місцем; отже, це була природна фортеця, важко-приступна для кінних загонів кримських і ногайських людоловів. Ось чому ця місцевість приваблювала перших поселенців, які обживали Дике Поле в середині XVII ст.

Першими прийшли сюди російські служилі люди з Белгорода ще в першій чверті XVII ст. і ось чому. Московський уряд по заснуванні Белгорода (1597 р.) віддав землі в цьому урочищі у власність Белгородської церкви Миколи Чудотворця Ратного, щоб церква могла одержувати додаткові прибутки від мисливства, рибальства, бортництва та інших промислів. Саме тому ця місцевість отримала назву Нікольської вотчини. Мисливці та інші промисловці були у Нікольській вотчині людьми тимчасовими і по завершенні промислового сезону поверталися до Белгорода.

Однак у 40-х рр. XVII ст. сюди почали приходити невеликими групами і потаємно оселятися черкаси, як тоді називали українців, що тікали в Дике Поле від непосильного національного, феодального та релігійного гноблення своїх та польських магнатів. Нечисленних поселенців задовольняла прихованість і важкодоступність нових

осель, вони намагалися вкоренитися тут, стати постійними мешканцями цього урочища. Саме цей період заселення нашого краю було відображено в усних переказах, присвячених легендарному козакові Харку. Більше того, не можна виключити можливість того, що серед перших поселян на берегах річки Харків і справді був чоловік, якого звали Харитоном (чи, може, Захаром). І, можливо, оселився цей козак у найзручнішому місці - біля Белгородської криниці – і, як усі українці у XVII ст., брав участь у бойових сутичках із кримцями, захищаючи свою родину і власне майно. Все це, звичайно, могло мати місце. До речі, на думку автора цієї книжки, легендарна фігура козака Харка – це ідеалізований образ народного героя середини XVII ст., сотень тисяч наших предків, які не згоджувалися терпіти непосильне феодальне, релігійне і національне гноблення з боку своїх і польських магнатів, залишали рідні домівки на Правобережній Україні і зі зброєю в руках освоювали багатющі простори Дикого Поля. Своєю суттю козак Харко дуже схожий на ще одного легендарного українського народного героя – козака Мамаю, малюнки котрого були в XVII-XVIII ст. майже в кожній українській хаті (рис. 5.6). Сьогодні для нас, хто живе у XXI ст., ім'я Харко звучить незвично і тому трохи дивно. Але треба пам'ятати, що це була дуже поширена в XVII-XVIII ст. зменшувальна форма від популярних у ті часи імен Хари-

тон або Захар. Для того щоб переконатися у поширеності в ті часи імені „Харко”, досить подивитися у нашу довідкову телефонну книгу, де прізвище Харченко, а воно походить від імені Харко, трапляється майже 150 разів. Тому навіть коли образ козака Харка лише легенда, то треба пам’ятати, що були інші реальні лідери серед козаків-першопоселенців нашого краю, а зберігати пам’ять про прашурів – наш священний обов’язок. Що стосується назв річки Харків і міста Харків, то вони, на нашу думку, на багато століть старші від імені легендарного чи реального козака Харка. Але повернімося до фігури осадчого Івана Каркача. Зберігся документ, датований 1657 р., у якому говориться, що до прибуття у 1654 р. великої партії черкасів у Нікольській вотчині вже мешкало 37 осіб, *"которые прежде пришли из черкасских родов"*¹. Звичайно, цих 37 осіб не

¹Челобитная белгородских священников Церкви Николы Чудотворца Ратного о землях 1657 г. (Белгородский стол, столбец 504, л. 201-203). Материалы для истории г. Харькова в XVII в. – Багалея Д.И. – Харьков, 1905. – С. 403-404 (див. додаток № 1). На думку автора, саме ці черкаси побудували першу, ще дерев’яну, Миколаївську церкву, яка містилася поза межами першої Харківської фортеці. (За ім’ям церкви в Харкові було названо Миколаївський майдан, який у радянські часи був перейменований на майдан Тевелева, потім це був майдан Радянської України, а нині він має назву майдан Конституції.) У XX ст. Миколаївська церква була кафедральним собором Української Автокефальної Православної церкви. У жакливі 30-і роки Миколаївський собор було зруйновано (рис. 5.7).

можна вважати засновниками Харкова, то були лише перші поселяни на території майбутнього міста. А заснували місто українські козаки, яких у 1655 р. очолював отаман Іван Кривошлик¹. Згідно з переписом 1655 р., який зберігся, усього з Іваном Кривошликом на території урочища між

¹Багалей Д.И., Миллер Д.П.² История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Приложение. Именной список жителей города Харькова 1655 года. – С. 528-530.

²Міллер Дмитро Петрович (1862-1913 рр.). Народився в селі Котельва Охтирського повіту, Харківської губернії в сім'ї збіднілих дворян. Початкову освіту здобув в Охтирській прогімназії, а потім у першій Харківській гімназії. У 1882 р. Д.П.Міллер вступив до історико-філологічного факультету Харківського імператорського університету, який закінчив у 1888 р. Слухав лекції відомих професорів університету (Потебні О.О., Сумцова М.Ф., Багалія Д.І. та ін.), що зосередило його на глибоке вивчення руської історії взагалі і історії України зокрема. Постійний співпрацівник газети „Южный край”, а з 1895 р. – працівник бібліотеки університету.

Мав енциклопедичні знання в галузі історії Слобідського краю. Як писав у своєму нарисі В.А.Барвінський (Міллер Д.П. Биографический очерк. – Харьков, 1914), „... Колоссальную массу труда и энергии затратил Дмитрий Петрович на составление капитальной истории города Харькова, дважды удостоенной премии в память Александра II. Как в первом, так, в особенности, во втором томе Дмитрий Петрович написал ряд весьма важных и ответственных глав, что в общей сложности составляет 93 печатных листа. Так, в томе I „История города Харькова» (1905 год) Дмитрием Петровичем написаны 5 глав: 5-я, 6-я, 7-я, 8-я и 10-я, а в томе II – 10 глав: 1-я, 2-я, 3-я, 4-я, 5-я, 6-я, 7-я, 8-я, 25-я и 26-я. Д.П.Миллер автор 17 научных работ” (рис. 5.8).

річками Харків і Лопань було 587 козаків, тобто якщо враховувати їхніх жінок, дітей, батьків та інших родичів, відразу прийшло 2-3 тисячі осіб.

Трохи пізніше в урочище між річками Харковом і Лопанню прийшли ще 800 українських козаків на чолі з отаманом Максимом Тимофєєвим, тобто населення новозбудованого Харкова зросло до 5-6 тисяч чоловік. Це відразу виділило Харків з-поміж багатьох слобід і містечок, що його оточували. У 1656 - 1658 рр. було побудовано фортецю, опис якої зберігся у Розрядному Приказі (див. додаток 2 (рис. 5.9, 5.10, 5.11)).

Відразу ж постає запитання: звідки отамани Іван Кривошлик і Максим Тимофєєв, мешкаючи в містах Задніпровської України, знали, куди треба приходити? А знали тому, що всі (принаймні, їх більшість) партії переселенців вели в Дике Поле особливі люди, яких називали „осадчими”. Осадчі керували справою переселення, підтримували зв'язок з московським урядом і вишукували місця для можливих нових поселень.

Згідно з письмовим свідченням „Хронографічного опису Харкова” 1767 р., а також "Поданням до Катерининської комісії" 1781 р., першим харківським осадчим був Іван Каркач. *„Сколько известно, - читаємо ми в цьому документі, - тот город Харьков населен в средине прошедшего века призванными из Заднепровских и малороссийских городов по привилегиям вольными людьми мало-*

российского народа для защищения границы от набегов татар, и первым осадчиком был малороссиянин прозванием Иван Каркач...”.

І хоча ні в першому переписі харків'ян 1655р., ні в другому переписі 1660 р. (який відомий спеціалістам під назвою „перепис Пестрикова”. – І.С.) цього імені ми не зустрічаємо, але Каркач – це „харківське” прізвище. Д.І.Багалій писав: „... фамилия Каркача встречается еще в двух документах: в межевой грамоте Харькова 1663 г. упоминается «Каркачева пасека», в известии о Мерефянской сотне Харьковского полка говорится про старинного казака Степана Каркача, ... в списке харьковских поселян 1655 г. упоминается Яков Каркачев, а во главе харьковских челобитников в Москву был отправлен Грицько Каркач”¹.

До речі, про Григорія Каркача харківський дослідник В.Л.Маслійчук писав: „...Каркач Григорій – харківський полковий суддя 1660 р., відомий у Харкові зі скарги 1658 р. ... В 1660 р. – полковий суддя. В 1661 р. від імені харківців був у Москві з невеликим посольством... кілька Каркачів згадано в переписі 1667 р. ...”².

¹Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Х., 1905. – С. 23.

²Маслійчук В.Л. Козацька старшина Харківського полку 1654-1706 рр. – Х, 1999.

Іще Д.І.Багалій писав: „...Очевидно, что среди харьковцев была целая семья Каркачей и один из них – Иван – сыграл роль осадчего. Память о нем долго сохранялась в Харькове – до второй половины XVIII века, когда имя его занесено было и в письменные документы, а потом, быть может, с потемнением воспоминаний, его имя отождествили с мифическим Харьковом: «К» при смягчении могло перейти в «Х», и Каркач мог превратиться, таким образом, в Харкача, ибо в такой редакции его имя объясняло название основанного им города Харькова”.

Таким чином, Д.І.Багалій припускав, що першим осадчим, який привів велику групу козаків на місце злиття річок Харків і Лопань, був Іван Каркач.

Але треба відразу зазначити, що дехто з дослідників (Є.Альбовський¹, В. Юркевич², В.Маслійчук), не погоджуючись із думкою Д.І.Багалія і Д.П.Міллера, вважають першим харківським осадчим Івана Васильовича Кривошлика. В.Маслійчук у цитованій уже праці так писав про козацького отамана: “...Кривошлик (Кривошлика, Васильєв) Іван Васильович - згаданий як перший отаман усіх харківських козаків в переписі 1655 р.

¹Альбовский Е. Харьковские казаки. – Спб., 1914.

²Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. – К., 1932. Харківський перепис року 1660. Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 20.

Отаман 1656 р., сотник Харківського полку 1660р. Особа надзвичайно видатна. Слідом за істориками Є.Альбовським і В.Юркевичем вважаємо його осадчим м.Харкова (бо є згадка, що всередині 50-х рр. XVII ст. він привів на Харківське городище 53 родини). Крім того, він облаштовувався разом з козаками у другій половині 50-х років XVII ст. У грудні 1658 р. очолює харківців, що прохають покарати чугуївських служилих росіян (мешканців с. Васищевого), які крали коней та овець ...Людину з подібним прізвищем (Кривошилика) подибуємо і в перепису 1667 р. Відомо, що в жовтні 1668 р. він очолив заколот харківців на підтримку гетьмана П.Дорошенка, наслідком якого стало вбивство харківського полковника Ф. Рінки і поранення сотника К. Федорова. Подальша доля невідома...".

Підбиваючи підсумки розповіді про Івана Каркача, можемо зробити такі висновки.

Щодо існування історичної постаті осадчого на ім'я Іван Каркач, безумовно, можна твердити про його велику вірогідність. На думку автора цієї книжки, велика вірогідність існування постаті першого харківського осадчого на ім'я Іван Каркач підтверджується трьома доказами.

По-перше, у Харкові в п'ятдесяті роки XVII ст. між першопоселенцями зустрічаються мешканці на ім'я „Каркачі”. Також у ті часи під Харковом існував топонім „Каркачева пасіка”.

По-друге, письмові джерела (щоправда, з відстані у сто років. – І.С.) однозначно заявляють, що першим осадчим, який привів черкасів до урочища між річками Харків і Лопань, був Іван Каркач.

По-третє, листи-клопотання белгородських священиків свідчать, що до великих угруповань першопоселенців, очолюваних Іваном Кривошликом (587 козаків) і Максимом Тимофєєвим (800 козаків), в урочищі між річками Харків і Лопань уже була ще одна попередня група першопоселенців у кількості 37 козаків. І хоча ми не знаємо, хто привів першу групу майбутніх харків'ян, – з великою вірогідністю ми можемо думати, що це був Іван Каркач.

Можливо, що, залишивши першу групу на берегах Харкова, Іван Каркач відразу ж попрямував по нову групу переселенців. Можливо також, що з якихось невідомих нам причин удруге він у Харкові не з'явився. Безумовно, ця версія потребує нових документальних підтверджень. У разі виявлення нових документів, що розкривають історію заселення Слобожанщини, ця версія набуде права на життя, а майбутні покоління харків'ян на одному з центральних майданів міста встановлять пам'ятник першому харківському осадчому. Якщо ж такі документи знайти не пощастить, то версія про осадчого Івана Каркача назавжди залишиться лише гіпотезою.

Що ж стосується перетворення трансформованого імені Івана Каркача на ім'я нашого міста, то, на нашу думку, це тільки легенда і не більше.

Рис. 5.1 – Напівзатоплений підземний хід у центрі Харкова

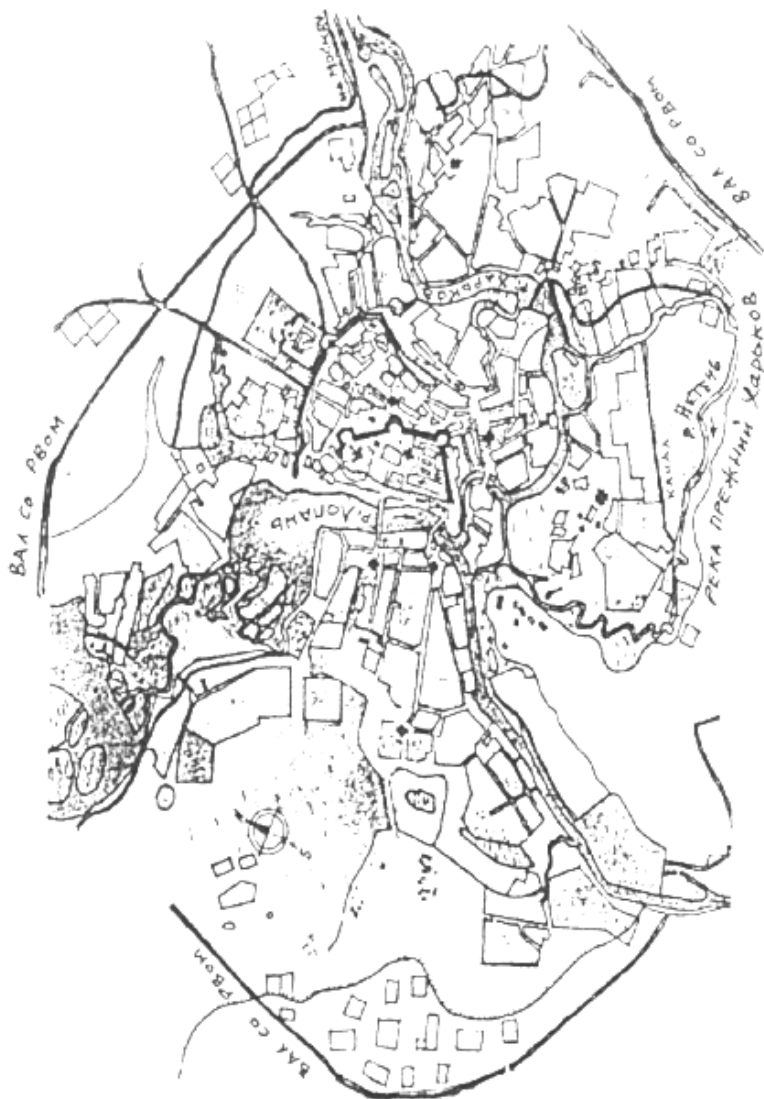

Рис. 5.2 – План Харкова 1742 р.
Тепер це історичний центр Харкова

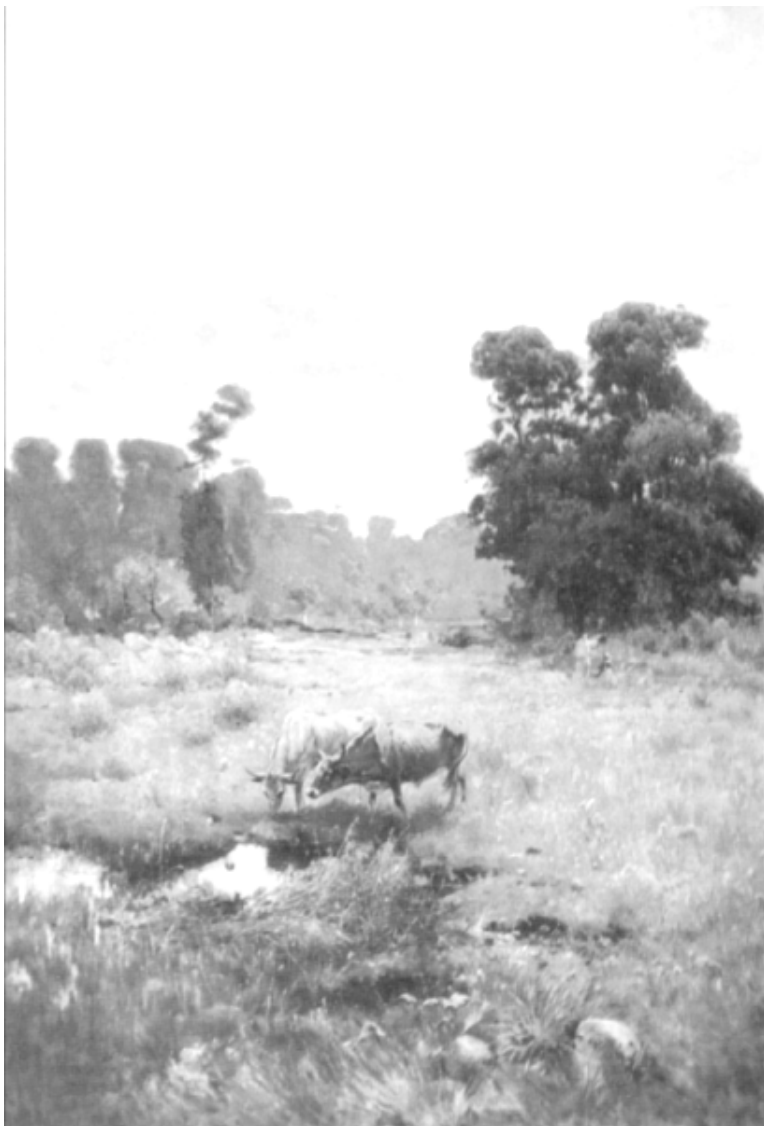

Рис. 5.3 – Васильківський С. Козача Левада.
Олія (Харківський художній музей)

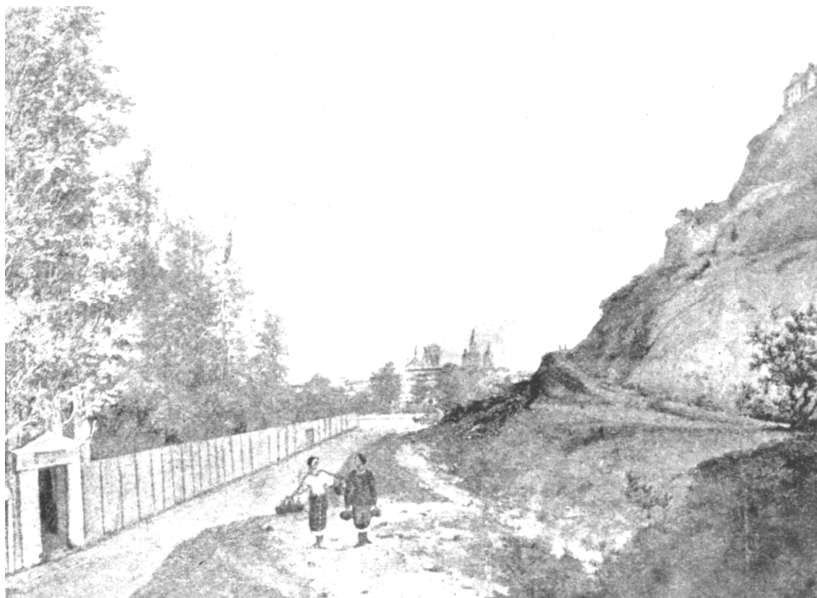

Рис. 5.4 – Такий вигляд мала Куликова гора на
Белгородській вулиці
(тепер вул. Шевченка) у 30-ті роки
XIX ст.

Рис. 5.5 – Сучасний вид Куликової гори. (Фото Яковлева В.)

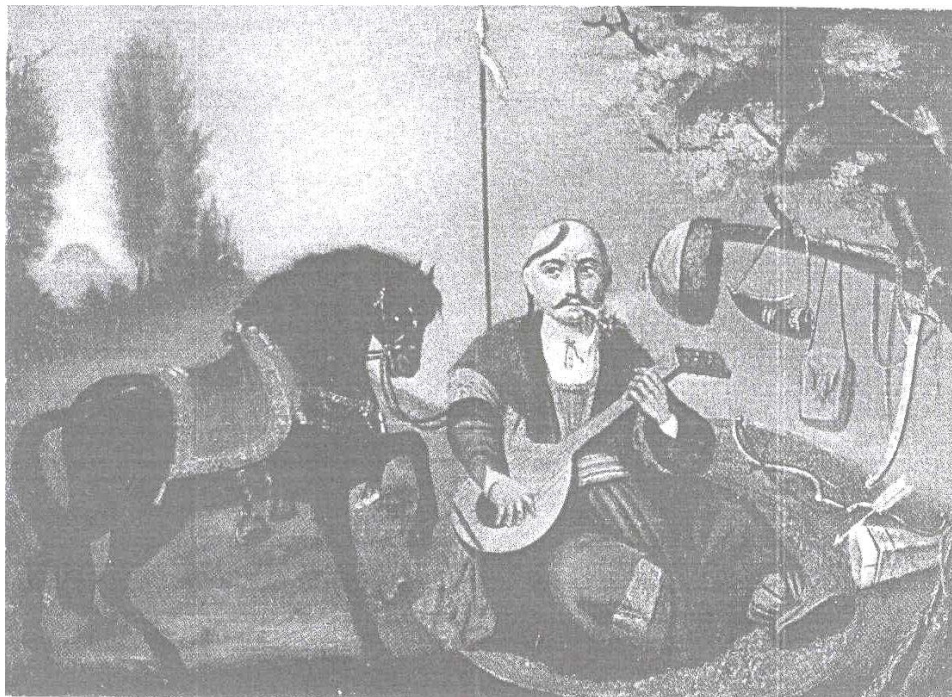

Рис. 5.6 – Невідомий художник. Козак Мамай.
Олія. XVIII ст. (Харківський історичний музей)

Рис. 5.7 – Миколаївський собор – перша Харківська церква. Зруйнована у 1930 р.

Рис. 5.8 – Фото Дмитра Петровича Міллера –
співавтор монографії „История города
Харькова за 250 лет его существования”

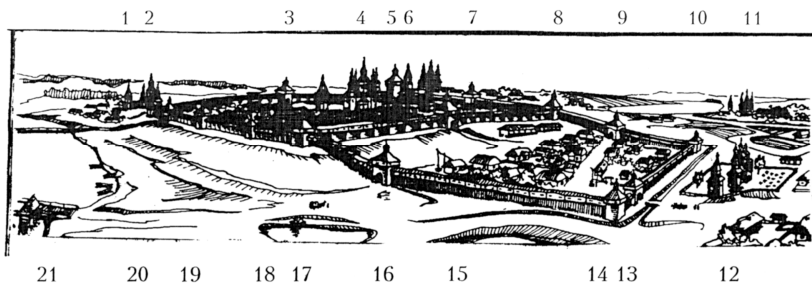

Рис. 5.9 – Харківська фортеця наприкінці XVII ст.
Графічна реконструкція В.Є.Новгородова (див.
додаток 2)

- 1 - Покровський храм;
- 2 - Дергачівська наріжна вежа;
- 3 - Давня Московська проїзна вежа;
- 4 - Успенський храм;
- 5 - Наріжна вістова вежа;
- 6 - Миколаївський храм;
- 7 - Нова Московська проїзна вежа (на цьому місці
була давня глуха Шаповалівська вежа);
- 8 - Протопопівська наріжна вежа;
- 9 - Нікольська проїзна вежа;
- 10 - Наріжна вежа;
- 11 - Вознесенський храм за річкою Харків;
- 12 - Троїцький храм;
- 13 - Троїцька проїзна вежа;
- 14 - Наріжна вежа;
- 15 - Чугуївська проїзна вежа;
- 16 - Різдвяна проїзна вежа;
- 17 - Різдвяна наріжна вежа;
- 18 - Тайницька водогінна вежа;
- 19 - Глуха вежа;
- 20 - Лопанська проїзна вежа;
- 21 - Млин на річці Лопань.

Рис. 5.10 – Самокиш М. Харківська фортеця XVIII ст. Олія (Харківський історичний музей)

Рис. 5.11 – Шматько А., Карась І. Діорама Харківської фортеці
(Харківський історичний музей)

6. "Книга Большому Чертежу"

Традиція найменування населених пунктів за ім'ям першого поселянина була поширеною в Україні у XVII - XVIII ст. Численні Іванівки, Данилівки, Панасівки розкидані по всій нашій країні. Але очевидно, що на честь першого поселянина Харитона чи Захара (а саме з цих імен могло виникнути коротке ім'я Харко) мала б бути названа Харитонівка чи Захарівка, а не хутір Харків, який начебто потім передав своє ім'я місту й річці. Зазвичай, первинними є гідроніми і саме вони є найдавнішими назвами, які пам'ятає людство. Дуже часто населені пункти, розташовані на берегах якоїсь річки, носять її ім'я або від нього утворене: річка Вента - місто Вентспілс; річка Самара - місто Самара; річка Москва - місто Москва та ін. На берегах річки Донець (у наш час вона має назву Уди) наші прашури побудували місто Донець.

Про те, що назва річки Харків є первинною, а три словесні перекази про козака Харка є лише легендами, розповіла нам "Книга Большому Чертежу". "Книга Большому Чертежу, или древняя карта Российского Государства, поновленная в Разряде¹ списанная в книгу 1627 г. " побачила світ

¹Мається на увазі „Разрядный приказ” Московського уряду в XVI-XVII ст., „приказ” – урядовий заклад, який відає окремою галуззю управління.

ще до появи перших поселян на давньому Харківському городищі, а легендарного Харка - на березі річки біля джерела, що мало потім називатися "Белгородською криницею" (рис. 6.1).

"Книга Большому Чертежу" - це пояснювальний текст до генеральної карти Московської держави, що не збереглася до нашого часу. Перші згадки про цю карту відносять до 1556 р., коли *„... царь Иван IV, Васильевич велел чертеж государства сделать”*.

Як пише П.Мілюков у статті, вміщеній в енциклопедичному словнику Ф.Брокгауза та І.Єфрона (том XV, книга 29, 1895, с. 455) *"из самой " Книги Большому Чертежу" мы узнаем только, что от московского пожара 1626 г. уцелел "...старый чертеж всему московскому государству по все окрестные государства...", что этот чертеж был "...сделан давно - при прежних государях..." и пришел в такую ветхость, что "...впредь по нем урочищ, смотреть не можно..." , поэтому с обветшалого чертежа снят был "...в ту же меру..." новый чертеж и одновременно с тем составлен - по-видимому, в гораздо большем масштабе другой чертеж, "... от царствующего града Москвы рязанским и северским и польским городам и от Ливен тремя дорогами до Перекопи..."*. Матеріалом для последнего чертежа послужила *"...старая роспись..."*, сделанная *"...при прежних государях"*.

Надписи обоих новых чертежей были затем списаны в книгу, которая и известна под названием "Книги Большому Чертежу". Чертежи, на которых основана "Книга ", носили, по-видимому, характер маршрутных карт; поэтому и "Книга" получила характер дорожника. При описании важнейших для Московского государства дорог - в Крым, в Архангельский порт и в Сибирь - "Книга Большому Чертежу" и держится порядка маршрутов; но в других случаях изложение ведется в порядке рек и бассейнов, принимая, таким образом, характер орогидрографического описания трех татарских дорог - Муравского, Изюмского и Кальмиусского шляхов (очевидно, эта часть соответствует второму чертежу, специально предназначенному служить для "государственных посылок" на сторожевую и станическую службу). Далее следует описание бассейна Донца и Дона... Первое после 1627г. переиздание "Книги Большому Чертежу" было сделано Новиковым в 1773 г. и носило название: "Древняя российская гидрография, содержащая описание Московского государства рек, протоков, озер, кладезей и какие по ним города и урочища и на каком оные расстоянии".

Можна вважати, що річкова мережа приток Сіверського Дінця в районі сучасних міст Харкова, Чугуєва, Змієва, Балаклії, Ізюма, Валок та ін. була добре відома укладачам "Книги". Це не просто декларативна заява автора цієї праці. У першій

чверті XVI ст. на трьох основних шляхах набігів кримських ханів і ногайських мурз на внутрішні землі Московської держави (Муравський, Ізюмський і Кальміуський шляхи) у районах сучасних міст Ізюм і Святогорськ було встановлено цілорічну станично-сторожову службу, що стежила за пересуванням кримських людоловів. Після набігу кримського хана Девлет-Гірея на Москву у 1571 р. керівництво Московської держави посилило охорону своїх південно-східних кордонів. Таким чином, у 70-х роках XVI ст. станично-сторожова служба реорганізовується: збільшується кількість служилих людей, розширюється мережа сторожових пунктів і маршрутів для станичного стеження. Наприклад, лише в південно-східній частині майбутньої Слобідської України розміщено 7 сторожових пунктів: між річками Мож і Коломак, біля Бишкина, Балаклії, Савинців, Ізюма, Святогорська, Бахмута та Айдара. У 1579 р. князь Воротинський посилює сторожову службу на південно-східних кордонах, складає список нової, щільнішої мережі сторожової та станичної служби. Регламент, розроблений для вартових і станичників, установлював суворі правила:

"...А стояти сторожем на сторожах, – говорить у цих правилах, – с коней не сседая, перемняясь, и ездити по урочищам перемняясь, же направо и налево по два человека по наказам, каковы им указы дадут воеводы. А станов им не

*делати, а огни класти не в одном месте, коли кашу сварити, и тогда огня в одном месте не класти дважды; а в коем месте кто полднел, и в том месте не ночевати; а в лесах им не ставиться... и того беречи накрепко, на которые государевы украины воинские люди пойдут... а которые сторожи не дождався себе обмена, с сторожи сойдут... и тем сторожем быти казненным смертью"*¹. Вартові й станичники мали між собою регулярні контакти, підтримували постійний зв'язок, за їхньою службою наглядали підурядні, вимагалася досить чітка регулярна звітність. Усе це привело до того, що служилим і підурядним, отже, й дякам Розрядного приказу були відомі найдрібніші деталі місцевості, яка охоронялася. Ось чому так докладно в "Книге Большому Чертежу" описано рів на Муравському шляху в районі сучасного міста Валки та села Перекоп - *"...рву версты с три, а ров в ширину сажени с полторы, а в глубину сажень, а инде и больше. А по сторонам того рву обойти нельзя: пришли леса и болота..."*². Або річкова мережа в районі майбутнього міста-фортеці Харкова: *„... а Лопин пала в Харкову, а*

¹ Акты Московского государства. – Т.1. - № 1, 2. – С. 1-5. - № 6. – С. 7-8.

² „Книга Большому Чертежу”. – Изд. АН СССР. – С. 62-71.

Харкова в Уды...” або „... А выше Донецкого городища, с правой стороны, впала в Уды речка Харкова, от городища с версту... (рис. 6.2, 6.3, 6.4, 6.5)”.

Вище, у витягу зі статті П.Мілюкова, уже згадувалося, що креслення, на яких базується "Книга Большому Чертежу", мали характер маршрутних карт. Ця традиція ще довго зберігалася протягом наступних років. Авторіві цієї книги вдалося розшукати у Центральному державному історичному музеї Росії схожу маршрутну карту, що має назву "Чертеж украинским и черкасским городам от Москвы до Крыма" (див. додаток 3). І хоч це "креслення" було складено у другій половині XVII ст., воно все ще було схоже на дорожню карту, де, окрім міст, зазначені всі основні річки басейнів Дніпра й Дону. Ще однією особливістю цієї маловідомої карти є те, що на ній вперше зазначено місто Харків, а також інші міста нашої області - Алтів (Салтів), Чугуїв, Зміїв, Балаклію, Царів-Борисів.

Цю знаменну для харків'ян карту-дорожник XVII ст. ми називаємо „маловідомою”, тому що в архівах України і Росії вона не збереглася, і лише один її примірник був знайдений в архівах Стокгольма у 20-і роки XX ст. і її копії привезли до Москви. Безумовно, зберігання копії цієї карти в архівах Центрального історичного музею Росії дає змогу ознайомлюватися з нею дуже обмеженому

колу спеціалістів-істориків. Тому в Україні її знають мало, і її публікація в цій книзі про Харків зробить її доступною широкому колу читачів.

На кінець розповіді про "Книгу Большому Чертежу" хотілося б нагадати читачеві одну сцену з пушкінського "Бориса Годунова", де розповідається про карту Московського царства, в розробці якої брав участь царевич Федір Годунов.

"...Царские палаты. Царевич чертит географическую карту.

ЦАРЬ БОРИС

А ты, мой сын, чем занят? Что это?

ЦАРЕВИЧ ФЕДОР

Чертеж земли московской; наше царство.

Из края в край.

Вот видишь: тут Москва,

Тут Новгород, тут Астрахань. Вот море,

Вот пермские дремучие леса, а вот Сибирь.

ЦАРЬ БОРИС

А это что такое узором здесь виется?

ЦАРЕВИЧ ФЕДОР

Это Волга.

ЦАРЬ БОРИС

Как хорошо! Вот сладкий плод ученья! Как с облаков ты можешь обозреть Все царство вдруг: границы, грады, реки. Учись мой сын: наука сокращает Нам опыты быстротекущей жизни - Когда-нибудь, и скоро, может быть, Все облас-

ти, которые ты ныне Изобразил так хитро на бумаге, Все под руку достанутся твою... "

У наведених рядках великої трагедії розповідається про складання царевичем Федором Годуновим¹ географічної карти Московської держави, саме тієї, до якої через 30 років д'яки Розрядного приказу Лихачов і Данилов написали "Книгу Большому Чертежу". Автор цієї трагедії Олександр Сергійович Пушкін був не лише геніальним поетом. Сучасників вражали його знання з руської історії. Кожен рядок тут - це докладний опис історичних подій. І наче на підтвердження цих слів, уже по смерті поета було розшукано карту, видану в 1613 р. голландським картографом Гесселем Геррітсом, де в заголовку було написано, що цю карту Росії складено *„...по автографу, вычерченному под наблюдением Федора, сына царя Бориса...”* (див. додаток 4)¹.

¹Федір Борисович Годунов (1588-1605 рр.) – син царя Бориса Федоровича Годунова і Мар'ї, дочки Малюти Скуратова. Півтора місяця (14.04.1605-03.06.1605 рр.) Федір Борисович Годунов був царем Російської держави як Федір II. Він здобув добру для тих часів домашню освіту, вивчав науки філософські і природничі. Як писав літописець тих часів, *„разумом превосходил многих стариков”*.

Був убитий боярами за наказом самозванця (рис. 6.6, 6.7).

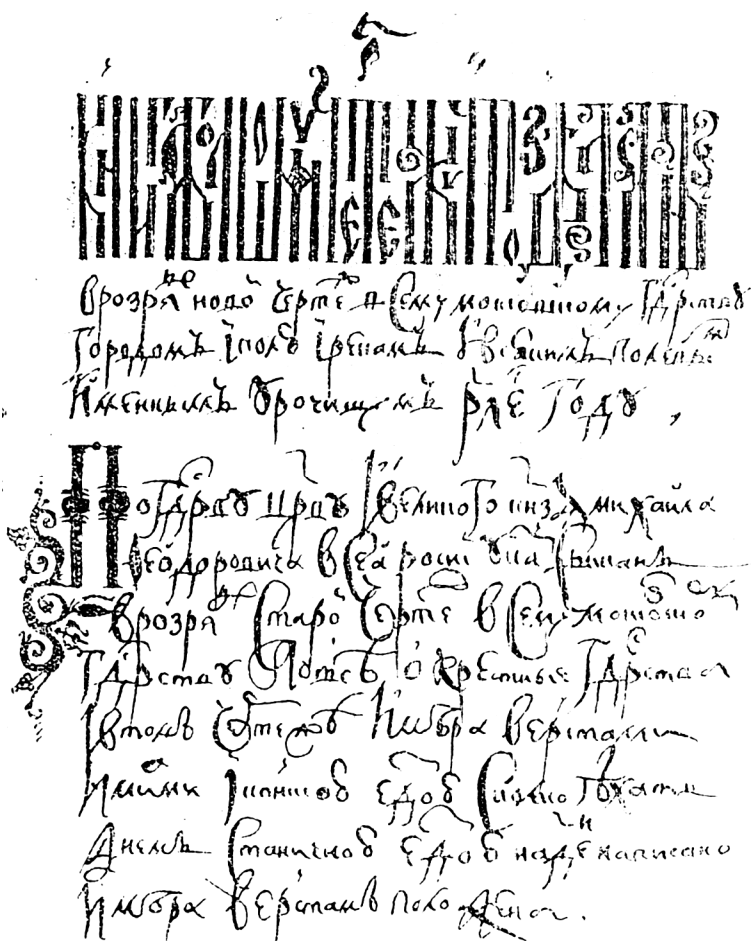

Рис. 6.1 – Перший аркуш списку QXXII (396)
 „Книги Большому Чертежу...”

Рис. 6.2 – Васильківський С. Козаки у степу. Олія
(Державний історичний музей України, Київ)

Рис. 6.3 – Рєпін І. Козак у степу. Олія (Харківський державний музей)

Рис. 6.4 – Стародавній Змієвий вал біля села Перекоп Валківського району (Фото автора)

Рис. 6.5 – Вал і рів на Муравському шляху
біля села Перекоп Валківського району
(Фото автора)

Рис. 6.6 – Цар Борис Годунов. Мініатюра XVII ст.

Рис. 6.7 – Царевич Федір Борисович Годунов.
Мініатюра XVII ст.

7. Гіпотези про найменування Харкова

Дальші версії про походження імені міста - це вже не легенди, а гіпотези. Щоб довести обґрунтованість цих гіпотез, потрібні лише безумовні історичні факти і документи. Протягом останніх 150 років учені шукають ці документи. На жаль, поки що їхні зусилля залишаються марними. Немає ні таких фактів, які б підтвердили висунуті гіпотези, ні таких, які б довели їхню помилковість. Але перейдемо до самих гіпотез.

Першу гіпотезу висловив Дмитро Григорович Гумілевський (Філарет), виводячи ім'я міста Харкова від імені річки Харків. Згодом світ побачили й інші гіпотези про найменування Харкова - Миколи Аристова, Миколи Марра, Ігоря Муромцева, Федора Чешка, Владислава Прилуцького та ін. Подальша наша розповідь – це виклад названих гіпотез у тому вигляді, як їх побачив автор цих рядків.

8. Гіпотеза Дмитра Гумілевського (Філарета)

Автором першої наукової гіпотези про найменування міста Харкова був архієпископ Харківської єпархії Філарет (у миру Дмитро Григорович Гумілевський)¹. Як пишуть автори "Харківського біографічного словника"²:

«...Ученая жизнь Филарета снискала ему всероссийское признание. Он был избран почетным членом Петербургской Академии наук, почетным

¹Дмитро Григорович Гумілевський (1805 – 1866 рр.) народився у сім'ї сільського парафіяльного священика у Тамбовській губернії. Близьку закінчив духовне училище і семінарію, як найкращий учень був направлений для навчання у Московську духовну академію. В академії став монахом, узявши ім'я Філарет. По закінченні академії був залишений як викладач на кафедрі церковної історії, незабаром став професором академії, а в 1835 р. - її ректором. З 1841 р.- єпископ Ризький, з 1848 до 1859 р. очолював Харківську єпархію, а з 1859 до 1866 р. - Чернігівську. Залишив 159 друкованих наукових праць, багато з яких неодноразово перевидавалися. Серед найголовніших праць, що не втратили значення як довідкові книжки, можна назвати «Историю русской церкви» (витримала 6 видань!), "Обзор русской духовной литературы", "Историко-статистическое описание Черниговской Епархии", "Историко-статистическое описание Харьковской епархии", "Исследование о смерти царевича Дмитрия" та багато інших (рис. 8.1).

²Отец Владимир (Швец), С.М.Куделко, О.Г.Павлова. Харьковский биографический словарь. Архипастыри Харьковской епархии. – Харьков: Бизнес Информ, 1999. – С. 39.

членом Московского и Харьковского университетов, почетным членом Киевской Духовной Академии, Санкт-Петербургской Духовной Академии, Московской Духовной Академии, почетным членом Географического общества, а также ряда других ученых и просветительских учреждений. Имел ученую степень доктора богословия...».

Ретельно проаналізувавши всі відомі йому документи XVII і XVIII ст., у яких була мова про заснування Харкова, і спираючись на відомості "Книги Большому Чертежу", Д.Г.Гумілевський висловив першу аргументовану гіпотезу щодо найменування міста Харкова. У праці "Историко-статистическое описание Харьковской епархии" він писав так: *"...название реки Харьков было известно еще тогда, как существовал городок Донец, т.е. в XII в.*

Отсюда понятно, что город Харьков получил название от реки Харьков, как город Олешня от реки Олешни, город Лебедин по озеру Лебедину, и что известие будто городу Харькову дал свое имя первый поселенец казак Харько - несправедливо".

Таким чином, Д.Г.Гумілевський вважав, що ім'я місту дала річка, яка протікала поблизу. Однак він не розшифрував слово "Харків" і не сказав, звідки взялося ім'я самої річки.

Рис. 8.1 – Дмитро Григорович Гумілевський
(архієпископ Філарет)

9. Гіпотеза Миколи Аристова

Відомо, що місто Харків виникло на місці старовинного городища. Городище - це місце, де збереглися залишки поселення, яке існувало тут у давнину. Але, скажете Ви, якщо не збереглося документів, що описують перше заселення Харкова, то хто може знати, що на місці нинішнього міста було колись городище? Виявляється, однак, що городище було і його не тільки бачили, але й вимірювали. Все відбувалося таким чином.

Ми вже знаємо, що місто Чугуїв не тільки виникло раніше за Харків, але й було взагалі одним із перших міст на південь від "Белгородської межі". Гетьманові Остряниці, який заснував сучасний Чугуїв у 1638 р., не судилося прожити в ньому довго. Під впливом польських "прелестных грамот" його було вбито, а злякані обдурені черкаси з Чугуєва втекли. Форпост на кордоні з Диким Полем залишився порожнім і московський уряд був вимушений терміново надіслати в Чугуїв воеводу з командою служилих людей. За обов'язок воеводі ставили не лише укріплення свого міста, а й пошуки нових місць для майбутніх фортець. Чітко виконуючи інструкції, чугуївський воевода Григорій Спешнев неодноразово виїздив на оглядини свого округу і під час однієї з таких розвідок точно виміряв Харківське городище, на якому в той час ще ніхто не жив. Відомо, що обмірянний

обвід Харківського городища складав 530 сажнів (1,3 км). Ураховуючи, що татаро-монголи на землях Київської Русі міст не будували, професор М.Я.Аристов¹ у 1877 р. висунув гіпотезу, що Харківське городище - це залишки половецького міста Шарукань; половецьке слово "Шарукань" із часом трансформувалося і до XVII ст. перетворилося на "Харків".

Половцями, кипчаками або куманами звався той самий кочовий тюркськомовний народ, який заповнив у XI - XII ст. степи нашої Батьківщини². Половці настільки утвердилися у степах південного сходу Європи, що майже 200 років увесь край від Дунаю до Волги став носити ім'я Половецького степу (Дешт-И-Кипчак) або Куманії.

Перші контакти Київської Русі з половцями древньоруські літописи фіксують ще з 1055 р.

¹Аристов Микола Якович (1834 – 1890 рр.) - син священика, випускник Казанської духовної академії. У 1866 р. захистив у Санкт-Петербурзькому університеті працю з російської історії на здобуття ступеня магістра. У 1871 р. захистив докторську дисертацію «Московские смуты во времена царевны Софьи Алексеевны». 21 рік викладав у Казанському, Харківському й Варшавському університетах як професор кафедри російської історії. Був деканом історико-філологічного факультету Харківського університету. Залишив понад 30 монографій (рис. 9.1).

² У ділових паперах відомого італійського поета та гуманіста Франческо Петрарки (1304-1374 рр.) був знайдений словник половецької мови, з якого видно, що половці користувались у своєму спілкуванні східними наріччями тюркської мови.

Але незабаром половці повністю витиснули з просторів степу торків (гузів) і печеніг, захопили Тьмутараканське князівство Київської Русі і усі хозарські міста, що були розташовані в басейнах Сіверського Дінця і Дону (в цих містах мешкали нащадки змішаного алано-слов'яно-болгарського населення. – І.С.) і почали здійснювати постійні грабіжницькі напади на сусідні землі Київської Русі. Така грабіжницька політика нових сусідів вимагала від київських князів мобілізації усіх сил для спільної відсічі агресивним половецьким ханам. Головним організатором боротьби з половецькою агресією у першій чверті XII ст. стали онук Ярослава Мудрого князь Володимир Всеволодович Мономах¹ (1053-1125 рр.) та його син Ярополк II Володимирович (1082-1139 рр.).

Староруські літописи розповідають, що у 1111 році Володимир Мономах разом з іншими

¹Великий Київський князь Володимир Всеволодович був наречений Мономахом по своєму діду з боку матері Ганни, дочки візантійського імператора Костянтина IX Мономаха, а потім дружини великого київського князя Всеволода Ярославовича (Мономах – це фамільне ім'я Візантійського імператора Костянтина IX і перекладається як „єдиноборець” – І.С.). Існує легенда, що Костянтин Мономах надіслав князю Володимиру знаки царського достоїнства, а саме вінець (шапку Мономаха) і барми (намисто. – І.С.). Вінець і барми були обов'язковим атрибутом царського одягу. Згодом усі московські державці вінчалися, вдягаючи на голову шапку Мономаха (рис. 9.2).

князями вчинив успішний похід до берегів Сіверського Дінця і оволодів трьома половецькими місцями: Шаруканню, Сугровом і Балінім.

У 1116 р. син Володимира Мономаха Ярополк II знов пішов на половців і як пишуть стародавні літописи: *„...Ярополк ходи на половецкую землю, к реке Дону, и ту взя полон много и города поима Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров; и Ясы поймав с собою приведе, и жену полони себе Ясыню...”*. І далі літописи пишуть, що полонянка Ярополка була *„... Красна вельми...”* і *„... ясського князя дщерь...”*, а Ярополк, крім вказаних вище міст, взяв *„... сел много”*. Третій похід Мономаховичів був у 1120 р.: *„... Ярополк ходи на половцы за Дон, и не обрете их, и возвратися...”*. Як пише у своїй роботі О.Б.Бубенок: *„... Антиполовецкая компания Мономаха и его сыновей стала страшным ударом для половцев. Сын Шарукана хан Атрак (Отрок), которого Мономах загнал „в Обезы, за Железные врата”, ушел в 1118 году „в бедственном состоянии” с 40 тыс. воинов на службу к своему тестю, грузинскому царю Давиду IV. После смерти грозного для половцев Владимира Мономаха в конце 20-х годов XII века Атрак вновь откочевал к берегам Донца. Многие половцы не последовали за Атраком, а остались на Кавказе, приемником Атрака на Донце был хан Кончак, благодаря которому при Донецких степях вновь возвысился род Шарукана. С.А.Плетнева считает, что Атрак был от-*

цом Кончака, который родился спустя 2 десятилетия после того, как его отец хан Атрак вернулся на берега Дона в период 1126-1130 гг.... В 1185 г. против Кончака совершает свой поход Новгород-северский князь Игорь... (рис. 9.3, 9.4)”.

Коментуючи відомості, почерпнуті з давньоруських літописів, потрібно відзначити наступне.

По-перше, всі події, що відбулися за часів походів Володимира Мономаха у 1111 р. і його сина Ярополка II у 1116 і 1120 рр., мали місце не на берегах сучасного Дона, а на берегах Сіверського Дінця і річки Уди. В ті давні часи річку Уди називали Дінцем, а Сіверський Дінець – Доном. Сучасний Дон величали Великим Доном. Наприклад, на карті царевича Федора Годунова, що була видана у 1613 р. голландським картографом Гесселем Геррітсом, сучасна річка Дон має назву „Tanaïs more Don flu”, тобто „Танаїс Великий Дон ріка” (див. додаток 4).

По-друге, у текстах Іпатіївського і Воскресенського давньоруських літописів, де більш докладно розповідається про похід Володимира Мономаха у 1111 р., має місце суперечність. Так, Іпатіївський літопис стверджує, що дружина Мономаха 8 березня перетнула Ворсклу і у ніч з 19 на 20 березня підійшла до Дінця (Уд).

Проте Воскресенський літопис свідчить, що дружина Мономаха підійшла до Дінця (Уд) 12 бе-

резня, тобто на тиждень раніше, аніж це було написано в Іпатіївському літописі. Звідси труднощі з локалізацією половецьких міст Шаруканя, Сугрова і Баліна. Саме з цієї причини з'явилося багато різних версій їх розміщення.

По-третє, слід звернути увагу, що в розповіді про події походу Мономаха в 1111 р. в Іпатіївському, Першому Новгородському і Воскресенському літописах фігурує назва половецького міста Шарукань; у Ніконовському літописі – „Град Рукань”, а в Лаврентіївському і Троїцькому літописах – „Ясенєв-град”. У розповіді про події походу Ярополка у 1116 році назва міста Шарукань збереглася лише в Іпатіївському літописі, а в Лаврентіївському, Троїцькому, Воскресенському і Ніконовському літописах фігурує назва „Чешуєв” або „Чешлюєв”.

У той же час порівнювання текстів літописів дозволяє стверджувати, що у даному разі мова йде про одне й те ж місто.

Назва другого половецького міста „Сугров” незмінна в текстах усіх давньоруських літописів і лише у Ніконовському літописі має місце варіант „Юсогров”. Назва третього половецького міста Балін фігурує в Іпатіївському, Воскресенському і Ніконовському літописах, а у Лаврентіївському і Троїцькому фігурує варіант „Галін”. Проте, на думку усіх дослідників, мова йде про одні й ті ж половецькі міста, а саме Шарукань (Ясенєв, Чешуєв,

Чешлюєв), Сугров (Юсогров) і Балін (Галін). На думку М.Я.Аристова, така зміна назв виникла тому, що назви половецьких міст пов'язані з іменами ханів, які були у той час при владі і змінювалися досить часто.

Ось що писав з цього приводу сам М.Я.Аристов у праці „О земле Половецкой”, надрукованій в „Известиях историко-филологического института Безбородько” у Ніжині в 1877 р.: *„у половцев же постоянно названия одного и того же города менялось часто, потому что они именовали их своими ханами, князьями или родоначальниками; когда по смерти одного предводителя известного рода делался другой, то и город изменял название... Тот же город Шарукань носил в разное время несколько названий: сначала он означался именем града Осенева или Асенева от половецкого хана Асана (Асеня, Асиня, Осеня), которого взял в плен Мономах и впоследствии женил на его внучке сына своего Георгия. По смерти Асана (1082 г.) его город уже стал носить название Шарукана, по имени хана Шарука, который едва не попал в плен к русским в 1107 г. на Хороле. Наконец г. Шарукан называется Чешуевым (Чешлюевым), также по имени хана, сделавшегося предводителем по смерти Шарукана. Все эти названия в русских летописях служат для означения одного и того же города: в одном спис-*

ке он называется Шаруканом, в другом Осеневым, в третьем Чешуевым...”

Існує й інша версія, що з’ясовує таку зміну назв, а саме, професор Гарвардського університету, директор Київського інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України Омелян Прицак вважав, що в алтайських наріччях тюркської мови слово „Шарукан” служить для визначення поняття „дракон”. Звідси назва „Чешуєв” – це слов’янізована форма назви „Шарукань”. Таким чином, на думку Омеляна Прицака, „Чешуєв” є переклад (калька) родового імені половецького хана Шарукана.

Але повернімося до гіпотези М.Я.Аристова про зв’язок назви Шарукань з назвою нашого міста Харків.

Вивчаючи Воскресенський список давньоруського літопису, М.Я.Аристов звернув увагу на фразу: *„... в пятую же неделю поста поидоша к Донови, во вторник оболкииися во брони, поидоша с Донови полкы изрядившии ко граду Шаруканю...”* Тобто руські дружини, щоб досягти Шаруканя, повинні були подолати певну відстань. Отже, М.Я.Аристов вважав, що Шарукань міститься не на березі річки Уди, а на деякій відстані від річки, і ототожнював це місто з місцем розташування Харкова. І далі М.Я.Аристов писав: *„... Если не на Донце находился город Шарукань, то он был на месте нынешнего Харькова (Харкань, Гаркань,*

Шаркань), который переименен малороссийскими казаками на свой лад и неверно произведен от казака Харько.”

У давньоруських літописах інших згадок про Шарукань немає, але у літописному описі походу Ігоря 1185 р. на березі річки Уди з'являється місто Донець, перше руське місто на кордоні з половцями, про яке за часів Мономаха літописи не згадували. Це дало підставу багатьом ученим вважати, що місто Донець виникло на місці колишнього Шаруканя.

Наприклад, 1902 р. на XII археологічному з'їзді, який проходив у Харкові, В.А.Городцов висловив припущення, що Донецьке городище це і є половецьке місто Шарукань. Підставою для цього твердження В.А.Городцова була заява одного старожила про те, що він пам'ятає чутки, де залишки стародавнього городища Донець колись називали Шаруканню.¹ Чи це так, сказати важко, оскільки жодних документальних доказів цього немає, а гіпотез щодо розташування Шаруканя було чимало: його розміщували на місці Харкова, Чугуєва, Донецького городища, Зміїва і навіть нижче Ізюма.

¹Городцов В.А. Донецкое городище//Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. – Москва. – Т. 1. – 1905.

Рис. 9.1 – Фото Миколи Аристова

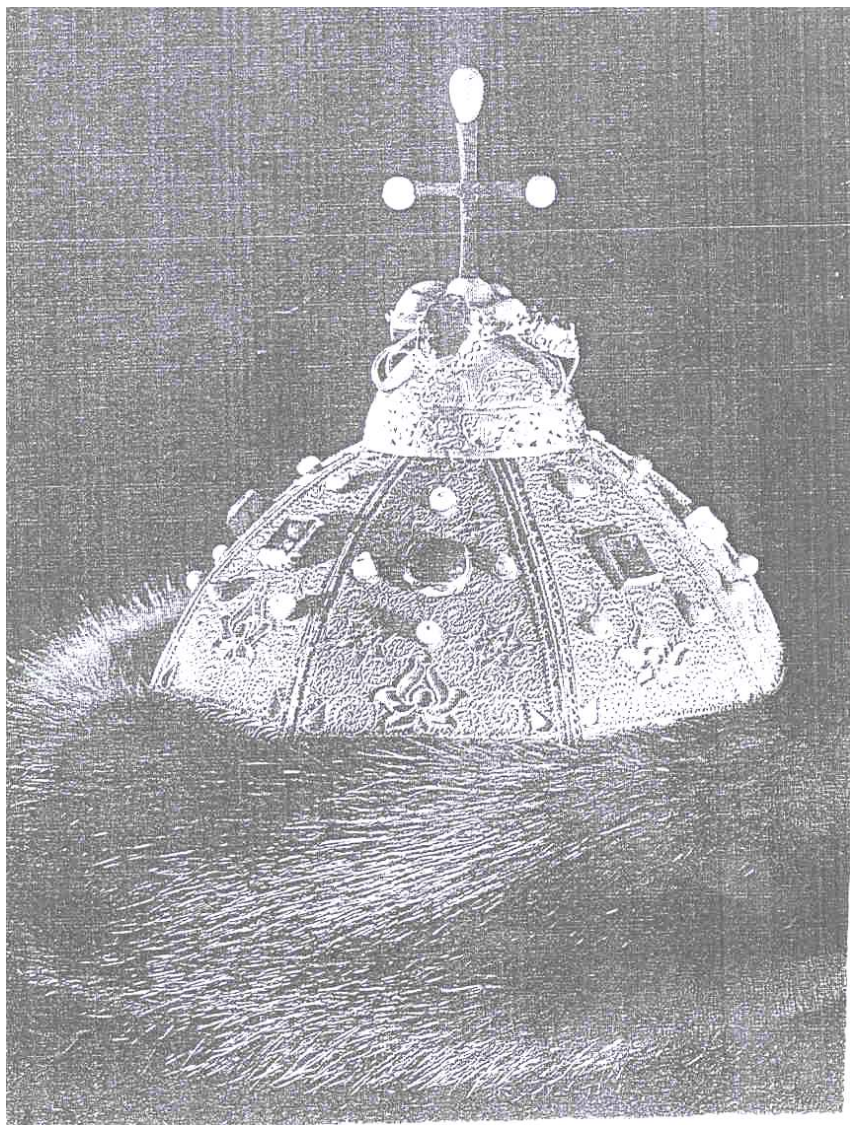

Рис. 9.2 – Шапка Мономаха

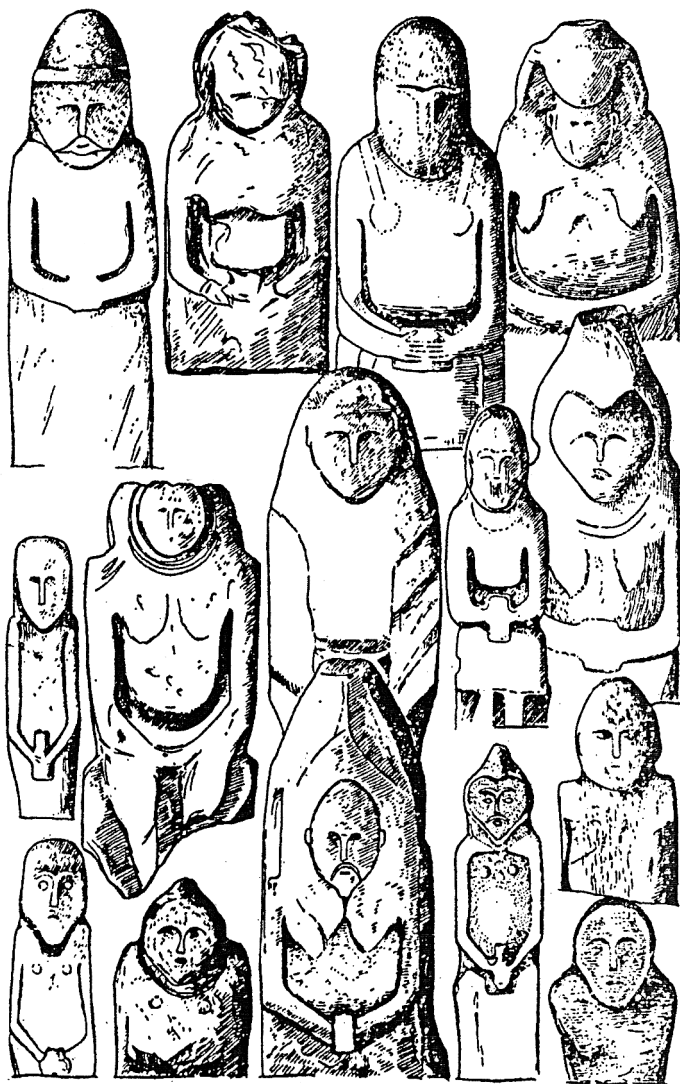

Рис. 9.3 – „Половецькі баби” – кам’яні статуї
першого та другого періодів
(середина XI – середина XII ст.).
(Плетнева С.А. Половцы. – М., 1980)

Рис. 9.4 – „Половецькі баби” – кам’яні статуї
 третього періоду (друга половина XII –
 40-і роки XIII ст.).
 (Плетнева С.А. Половцы. – М., 1980)

10. Гіпотеза Федора Чешка

З думкою М.Я.Аристова не погодився Федір Федорович Чешко¹. Він вважав, що Аристов помилково асоціював назву міста Шарукань з ім'ям хана Шарука. На думку Ф.Чешка, це сталося "за співзвучністю" назви міста та імені відомого половецького хана. На підтвердження власної версії він наводить приклад, коли з поєднання тюркської назви річки "Сари-Су" утворилася російська назва річки Цариці, а потім і міста Царицина (нині Волгоград. - І. С.).

На думку Ф. Чешка, словоутворюючими елементами топоніма Шарукан були дві морфеми (значущі частини слова. - І. С.): "шар" і "кан". І далі Ф.Чешко стверджує, що "шар" означає "річка на заболоченій рівнині", "заболочена річка", а для "кан" властиве значне смислове навантаження: "рити, копати, насипати вал, колодязь, басейн, місто". Зміст обох складників у топонімі злива-

¹Ф.Ф. Чешко (1918 – 1996 рр.) - випускник хімічного факультету Харківського університету. Добровольцем пішов на фронт; кавалер багатьох орденів, після важкого поранення закінчив війну у званні гвардії капітана. Потім був директором середньої школи, аспірантом Харківського політехнічного інституту, професором і завідувачем кафедри. Опублікував понад 150 наукових праць, у тому числі дві монографії, і отримав 20 авторських свідоцтв. Коло інтересів Ф.Чешка було широченним - від органічної хімії, фізики й математики до історії, краєзнавства, топоніміки (рис. 10.1).

ється і взаємно підсилюється. Таким чином, топонім Шарукан означає "місто з насипаним валом біля заболоченої річки". Назва Харків, на думку Ф.Чешка, є ослов'яненим топонімом "Шарукан".

Далі, розвиваючи власну версію про смислові морфеми, Ф.Чешко вважає, що топонім "Краків" тотожний топоніму "Шарукан", оскільки місто Краків виникло за аналогічних географічних умов на заболоченому березі річки Вісли. А на берегах річки Тигр існує аналогічний топонім Дур-Шарукин, де частина "дур" означає "великий". І далі, використовуючи ту ж методику, Чешко наводить розшифрування топоніма Тмутаракань на Таманському півострові (центр Тмутараканського князівства Київської Русі. - І. С.) (рис. 10.2):

"...Город Тмутаракань расположен на реке Гипанис (сучасна річка Кубань. - І. С.) Языковыми формантами (утворюючими. - І. С.) топонима Тмутаракань служат: "там, тамуй", "тара" и "кан". Формант "там, тамун" означает "дом, постоянное укрепленное жилище". Формант "тара" означает "река-кормилица". Значение емкого форманта "кан" описано выше. Таким образом, топоним "Тмутаракань" означает "укрепленный город у реки-кормилицы".

Позднее название города и всего окрестного полуострова, покрытого плавнями - болотами, среди которых протекает река Кубань, упростилось до топонима Тамань, что означает "река,

источник, родник, открытая водная поверхность на заросшем болоте"... "устье реки, впадающей в море или озеро". Таким образом, топоним Тамань следует толковать как "огражденное болотами устье реки, впадающей в море ".¹

¹Версія Ф.Чешка побачила світ на сторінках журналу: Техника – молодежи. – 1980. – №4.

Рис. 10.1 – Фото Федора Чешка

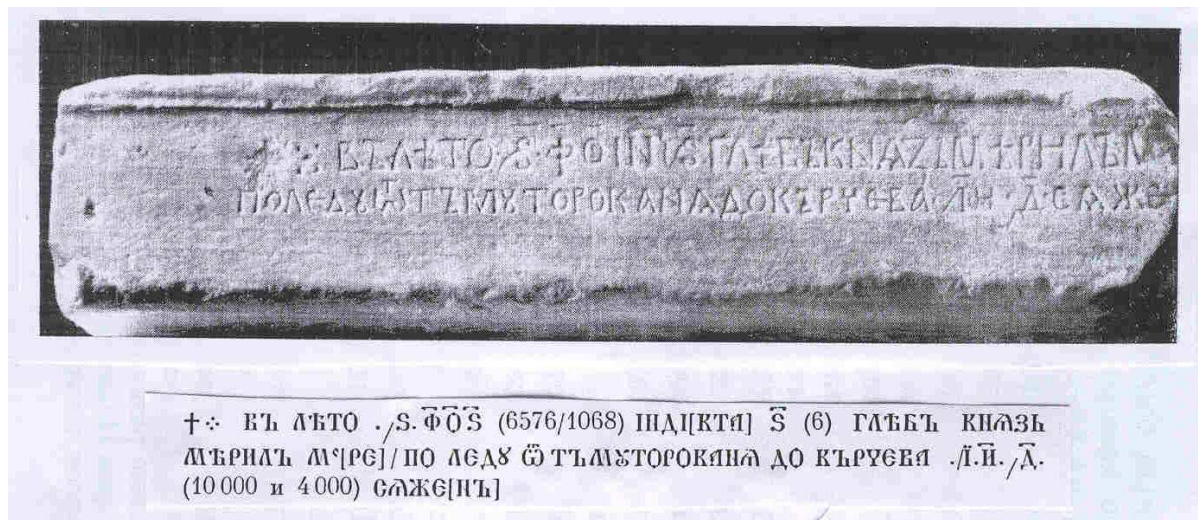

Рис. 10.2 – Тмутараканський камінь (напис на камені: „В лето 1068 ... Глеб князь мерил мо [ре] польду от тмутороканя до керчева 14000 саже[нь]”)

11. Гіпотеза Владислава Прилуцького

На думку В. Прилуцького¹, у найдавніших руських літописах, що описують часи половецько-руського протистояння в XI-XII ст., коли згадуються міста Белгород та Гюргів, йдеться про стародавні фортеці - поселення, розташовані на місцях сучасних обласних центрів Белгорода та Харкова. А ще В. Прилуцький вважав, що лексична трансформація імені старовинного міста Гюргів в ім'я нашого міста *Харкова* невелика, і для доведення такої можливості наводить лексичні трансформації імен інших давніх міст Київської Русі: імені давнього Полтеска - у сучасний Полоцьк, давнього Меніска - у сучасний Мінськ, давнього Вручія - у сучасний Овруч і давньої Лтави - у сучасне ім'я Полтави. На думку В. Прилуцького, сучасне місто Харків отримав своє ім'я від давнього Гюргіва. Свою версію про походження назви нашого міста і трансформацію слова Гюргів на ім'я Харків В. Прилуцький опублікував у праці „Неизвестный Харьков - опыт исторической реконструкции", уміщеній в збірнику "Бриколаж" Харківської державної академії культури. Теорія та історія культури, Харків, 1998 р.

¹Прилуцький Владислав Олександрович народився 1954 р., випускник архітектурного факультету Харківського сільсько-господарського інституту (1977 р.). Коло інтересів: архітектура та мистецтво, історія архітектури, філософія, історія, краєзнавство (рис. 11.1).

Про давній Гюргів руські літописи згадують тричі. Описуючи події 1095 р., „Повесть временних лет” по Лаврентіївському списку повідомляє:

«...В се же лето придоша Половцы к Гургеву, ѿ стояти около его лето все, ѿ мало не взяша его, Святополк же омири я; Половцы же приидоша за Рось, Гургевцы же побегоша ѿ идоша Киеву. Святополк повеле рубити город на Вытечеве холму, в своё имя нарек Святополк город, ѿ повеле епископу Марину с Гургевци сести ту, ѿ Засаковцем ѿ прочим от инех град; а Гургев зажгоша половци тощь... ”.

Про події 1096 р. "Повесть" пише: *"...потом на Святославль гонихом по Половцех ѿ потом на Торческый город, ѿ потом на Гургев по Половцех ѿ паки на той стороне у Красна Половци победихом..."*.

Про події 1103 р. "Повесть" пише *"...Того же месяца в 18 день иде Святополк и сруби город Гургев его же беша пожгли Половцы.."* (в інших списках стародавнього літопису замість "сруби город Гургев" написано "сруби город Юрьев". - І.С.)

Також слід відзначити, що, крім міста Гюргів-Юр'їв на річці Рось, історія знає також місто Юр'їв, побудоване великим князем Ярославом 1 Мудрим в 1030 р. і назване його християнським ім'ям. Пізніше це місто Юр'їв мав назву Дерпт, по-

тім з 1893 р. знову Юр'їв, а в теперішній час - Тарту.

У 1152 р. син Володимира Мономаха князь Юрій Володимирович Долгорукий недалеко від Москви заснував нове місто, яке теж було названо Юр'ївим. На сучасних географічних картах це місто часто пишуть Юр'їв- Польський. Але додавання до назви міста слова-означення „Польський” до Польщі не має ніякого відношення, а свідчить про те, що місто Юр'їв було побудовано у „полі”, на відкритій місцевості, де немає лісів.

У Юр'їві-Польському до теперішнього часу зберігся визначний пам'ятник архітектури XII ст. - Георгіївський собор (рис. 11.2, 11.3).

Що ж означає ім'я Гюргів?

Гюргів або Гюргій, або Юр'їв - це давньослов'янська вимова імені Георгій. В Україні і в Росії це ім'я звучить як Юрій чи Юра (наприклад, собор Святого Юра у Львові. - І.С.) у сербів та хорватів як Юрай, у поляків - Єжи, у чехів - Їржі.

Це ім'я носив великомученик святий Георгій, страчений в 303 році за прихильність до християнської віри. На іконах Св. Георгій зображувався у вигляді вершника, який поцілює списом у Змія. Святий Георгій вважався улаштувачем землі Руської. Вже 988 р. під час хрещення Русі ім'я Георгій отримав син Володимира Святославовича Ярослав, пізніше відомий під ім'ям Ярослава Мудрого, Потім, після перемоги над печенігами 1036

р. Ярослав- Георгій наказав 26 листопада на території всієї Русі „творити свято" (рис. 11.4).

З часів Ярослава Мудрого зображення Святого Георгія зустрічається на князівських печатках, а з часу Дмитра Донського Святий Георгій вважається заступником Москви, а ще пізніше зображення Георгія Переможця зі списом на коні є складовою державного герба Росії (рис. 11.5).

Як бачимо, було б дуже почесно нашому місту носити ім'я Святого Георгія Переможця, хоча б у трансформованому вигляді Гюргів – Харків.

Рис. 11.1 – Фото Владислава Прилуцького

Рис. 11.2 – Георгіївський собор XII ст.
у м. Юр'їв -Польському

Рис. 11.3 – Георгіївський собор XII ст.
у м. Юр'їв-Польському.
Рельєфи бічного прясла південного
фасаду

Рис. 11.4 – Святий Георгій-Переможець, що поцілює списом у Змія

Рис. 11.5 – Державний герб Росії

12. Гіпотеза Миколи Марра

Цю гіпотезу про походження назви міста Харкова висунув геніальний поліглот, академік, який створив відому у мовознавстві яфетичну теорію, Микола Якович Марр¹. Він пов'язав корінь „хар" у слові Харків з іменем хозарів. Так, так, саме тих хозарів, про яких писав О.С. Пушкін:

*"Как ныне собирается Вещий Олег
Отмститъ неразумным хазарам,
Их нивы, их села, за буйный набег,
Обрек он мечам и пожарам..."*

Все так. Дійсно, були походи київських князів на хозарів. Але навряд чи можна погодитися з визначенням хозарів як нерозумних. По-перше, нерозумних народів не буває і бути не може. По-друге, у VII-X ст. Хозарська імперія, поглинувши землі численних тюркських, іранських, слов'янських, фінно-угорських та інших племен, розкинула свої володіння від Дніпра на заході до Волги

¹Марр Микола Якович народився 1864 р. в м. Кутаїсі. Закінчив Кутаїську гімназію із золотою медаллю (1884 р.), факультет східних мов Санкт-Петербурзького університету зі срібною медаллю (1888 р.), залишився в університеті для підготовки до професорського звання; професор (1901 р.), заслужений професор (1916 р.), декан факультету східних мов (1911 р. - 1919 р.), академік (1912р.), засновник та директор яфетичного інституту, основоположник яфетичної теорії у мовознавстві (нове вчення про мову), віце-президент АН СРСР (з 1930 р.). Знав близько ста мов. Помер у Ленінграді 1934 р., похований на Комуністичному майданчику Олександрівської лаври (рис. 12.1, 12.2).

на сході, від Кавказу та Криму на півдні до широти Жигулів на півночі (рис. 12.3). Могутні хозарські кагани вели розмову з імператорами Візантії, Багдадськими халіфами як рівний з рівними.¹ Ось що писав засновник російської школи сходознавства В.В. Григор'єв про хозарів та Хозарську державу: *"...Необыкновенным явлением в средние века был народ хазарский. Окруженный племенами дикими и кочующими, он имел все преимущества стран образованных: устроенное правление, обширную, цветущую торговлю и постоянное войско. Когда безначалие, фанатизм и глубокое невежество оспаривали друг у друга владычество над Западной Европой, держава хазарская славилась правосудием и веротерпимостью и, гонимые за веру, стекались в нее отовсюду. Как светлый метеор ярко блистала она на мрачном горизонте Европы и погасла, не оставив никаких следов своего существования"*. Про хозарів та своєрідність Хозарської держави можна розповідати багато, але це буде відволікання від головної теми-розповіді про гіпотезу М.Я.Марра, що стосується назви нашого міста. Але перш, ніж перейти до докладного викладу гіпотези, і для того, щоб зрозуміти усю глибину знань автора хозарської версії, зробимо декілька відступів та наведемо стислі відомості про яфетичну теорію у мовознавстві.

¹Саратов И.Е. Следы наших предков. //Памятники отечества. - М., 1985.- №2. - С.33-43.

РОЗПОВІДЬ ПРО ЯФЕТА СИНА НОЙОВОГО

(БІБЛІЯ. ВЕТХИЙ ЗАВІТ. ПЕРША КНИГА МОЙСЕЄВА.
БУТТЯ. ВІРШІ 6-10. ВСЕСВІТНІЙ ПОТОП)

„...І побачив Господь, що надто велике розбещення людське на Землі... І пожалкував Господь, що людину створив на Землі... І промовив Господь: винищу з лиця землі людей, котрих я створив...

Ной же знайшов благодать перед очима Господа... Ной був людина праведна і безвадна... Ной породив трьох синів: Сіма, Хама та Яфета...

І промовив Господь до Ноя: „Прийшов кінець кожній плоті перед лицем Моїм, бо наповнилась земля насильництвом від них. І ось Я винищу їх з землі. Зроби собі ковчег з дерева... і ввійдеш до ковчегу ти і сини твої, і жінка твоя, і жінки твоїх синів із тобою. І заведи до ковчегу по двоє з усього живого, із кожної плоті, щоб їх залишити живими з тобою...

У шестисотий рік життя Ноевого у другий місяць сімнадцятий день розверзлись усі джерела великої бездни і вікна небесні розчинилися. І лився на землю дощ сорок день і сорок ночей... і піднялася вода на землі надзвичайно, так що покрилися водою усі гори високі... на п'ятнадцять ліктів піднялась вода над горами... І вимерла всяка

плоть, що рухається на землі... І залишився лише Ной та ті, хто був з ним у ковчезі.

У шістсот перший рік життя Ноевого до першого дня першого місяця зійшла вода на землі... А у другому місяці до двадцять сьомого дня висохла земля. І промовив Ноеві Господь: Вийди з ковчезу ти... І вийшов Ной, а з ним сини його, і жінка його, і невістки його. Кожна звірина, кожен плазун, усе птаство, усе, що рухається на землі, за родами їхніми вийшли з ковчезу вони...

І благословив Господь Ноя і синів його та промовив: „Плодіться й розмножуйтесь, та наповнюйте землю!” І були сини Ноеві, що вийшли з ковчезу: Сім, Хам та Яфет... І від них залюднилася вся земля... (рис. 12.4)”.

Наведені вище цитати з Ветхого Завіту свідчать, що усі ми на Землі нащадки дітей Ноевих. Але після невдалого будівництва Вавилонської вежі почали розмовляти різними мовами. Як саме це відбулося, розповідає інша біблійська легенда, наведена американським філологом Франкліном Фолсомом у його надзвичайно цікавій праці „Книга про мову”¹.

Нижче наведений дослівний переказ Ф.Фолсома біблійського тексту про будівництво Вавилонської вежі і вавилонського стовпотворіння².

¹Фолсом Ф. Книга о языке. – М.: Прогресс, 1977. – С. 79.

²Стовпотворіння дослівно означає „створення вежі”.

„... Народ Вавилонии был богат и могуществен. И это был счастливый народ. Все друг друга любили, с радостью трудились бок о бок. Для полного счастья им не хватало одного. Ведь они владели всего лишь Землей. А Небо Бог оставил для себя и своих ангелов.

Царь Вавилона решил, что его народ должен владеть не только Землей, но и Небом. И он повелел выстроить огромную башню неслыханной высоты. Шестьсот тысяч человек принялись лепить кирпичи, мешать раствор и громоздили свою постройку все выше и выше. Каждый день с утра до ночи люди тащили кирпичи и раствор вверх по ступеням с восточной стороны башни. Потом они спускались по другим ступеням с западной стороны за новой ношей. Так все и шло сорок два года подряд, пока башня не поднялась на двадцать семь миль в высоту. С земли на верх башни люди несли кирпичи целый год - такая она была высокая.

И вот башня поднялась чуть не до небес и Бог понял, что надо что-то делать, как-то уберечься от незваных гостей. Пожалуй, если помешать людям работать сообща, они не сумеют достроить башню. Чтобы исполнить свой замысел, Бог послал на землю семьдесят ангелов. Ангелам было велено: сначала отобрать у людей единый, всем понятный язык, потом разбить людей

на кучки, и пусть в каждой кучке люди говорят на новом, только им понятном языке.

И миг все разладилось: те, кто лепил кирпичи, уже не могли разговаривать с теми, кто их носил. А люди, которые носили кирпичи, не могли втолковать ни слова людям, которые складывали из этих кирпичей башню. Старший среди плотников не мог сказать своим подчиненным, что им делать дальше. Все перепуталось, и каждый обвинял остальных в том, что они ничего не понимают.

Тут и началось то, что теперь по-русски называют "вавилонским столпотворением". Работа заглохла. Строители разбрелись по свету, и каждая группа осталась при своем новом языке. Вот как получилось, что в разных частях света говорят на разных языках" (рис. 12.5).

Отже, щоб звести Вавилонську вежу, окрім цегли та розчину, потрібна була зрозуміла усім будівникам мова.

А що ми розуміємо під поняттям „мова“?

Як писав С.І.Ожегов у словнику російської мови: *"Язык – это система звуков и словарно-грамматических средств, закрепляющих результаты работы мышления и являющихся орудием общения людей, обмена мыслями и взаимного понимания в обществе"*.

Правильно користуватися мовами, розуміти один одного вчить нас спеціальна наука - лінгвіс-

тика. Термін „лінгвістика" походить від латинського слова *Lingua*, що означає "мова". Отже, лінгвістика - мовознавство, тобто наука про мови.

На сьогоднішній день у мовознавстві усі мови світу умовно поділені на споріднені мовні групи. Питання поділу всіх народів за мовними сім'ями досить складне, умовне і залежить від поглядів того чи іншого дослідника. Серед найвідоміших необхідно назвати сім'ю індоєвропейських мов, які між собою є спорідненими і виникли з єдиної прамови (див. додаток № 4).

Існують й інші точки зору. За однією, частина народів Світу потрапила до першої групи, яка веде своє коріння від Сіма - старшого сина Ноя. Мови цих народів отримали умовну назву семітських або семітичних. Найвідомішими представниками цієї групи народів є араби, євреї та інші східні народи.

Друга група народів, ймовірно, пов'язана з Хамом - середнім сином Ноя. Представниками цієї групи народів були давні єгиптяни, а сьогодні - це їхні нащадки копти та інші південні народи. Мови цих народів отримали умовну назву хамітських або хамітичних мов.

До третьої мовної групи, що отримала свою назву від молодшого сина Ноя -Яфета, увійшли народи північних та західних країн. У давніх руських літописах говориться: „... *В Яфетовой части сидят Русь, мѣря, мурома, весь, мордва, заволочь-*

*ская чудь, пермь, печора, ямь, угра, литва, земиго-
ла, корсь, летгола, ливы; ляхиш, пруссы, чудь... до
моря Варяжского, над каким сидят на запад до
земли Английской и Итальянской шведы, норма-
ны, готы, англъ, итальянцы, римляне, немцы, ка-
ролинги, венецианцы, генуэзцы и другие, что со-
седствуют с племенем Хамовым...”*

Крім зазначених, до третьої мовної групи увійшли численні народи Кавказу, баски Іспанії та інші існуючі та вже неіснуючі народи (наприклад, етруски - І.С.). Третя група отримала умовну назву яфетичних народів, а їхні мови - яфетичних мов.

Мови усіх вищезазначених народів, на думку М.Я. Марра, знаходяться на різних щаблях розвитку.

Спираючись на цей висновок та опанувавши сотні мов світу, М.Я. Марр створив так звану яфетичну теорію про стадійність розвитку усіх мов світу. Згідно з цією теорією, звуковій мові передувала мова жестів та міміки і цей період розвитку мови тривав більш, ніж сотні тисяч років. Потім, також протягом сотень тисяч років, створювалися звукові мови - у кожного племені своя. З часом, у контактах племен місцеві мови окремих спільнот схрещувалися та взаємно збагачувалися. Залежно від попередніх схрещувань, кожна мова в теперішній час знаходиться на тому чи іншому щаблі розвитку. Далі Микола Якович Марр вважає, що чим більше було схрещувань, тим вище природа

та форма мови, що виникає. За яфетичним мовознавством, зародження, зростання та подальший розвиток мови людей можна зобразити у вигляді піраміди¹. В основі такої піраміди розташовані численні мікромови окремих племен. З розвитком людства та його вдосконалення, у результаті схрещування, об'єднання та інших трансформацій, кількість мов зменшується і з'являється тенденція до створення у майбутньому єдиної мови світу, яка стоїть на вишині мовної піраміди. Для створення яфетичної теорії М.Я. Марру довелося опанувати практично всі основні як живі, так і мертві мови світу, а також зрозуміти закони їхнього розвитку. З усього вищезазначеного видно, що Микола Якович Марр був людиною незвичайною, а його точка зору на питання щодо походження назви нашого міста висловлена в його праці: „Чуваши - яфетиды на Волге” (Избранные работы. - Том 5.- С.323), не залишилася непоміченою.

Далі наведено дослівний виклад гіпотези М.Я. Марра.

„...Одновременно с этим становится ясным, что города Поволжья именовались по племенным названиям, как вообще у всех яфетических народов, а не по каким-либо признакам

¹У даному випадку позиція академіка Марра протилежна позиціям послідовників індоєвропейської теорії у мовознавстві, згідно з якою всі індоєвропейські мови (іноді їх називають арійськими або індо-арійськими. - І.С.) виникли з єдиної прамови, тобто зовні це нагадує перевернуту піраміду.

строительства, цветным или иным. Так Кострома, мы уже видели, значит город косов или хазов, т.е. хазаров или торов, или саров; Казань по чувашски *Qoz-an*, черемисски *Oz-an* или *Qiz-an*, значит город */-an/* хазаров, а вовсе не "котел"¹.

И так как при существовании акающего "kar" город и окающего ко-//kir (*gul*, *gul-a*), то же самое должна означать и форма *kel*, а основа названия хазар *gaz*, она же с сохранением плавного "r" вместо свистящего "z", т.е. *gar-gar*, есть лишь спирантизованная разновидность сибилантного "sar", вошедшего, между прочим, и в состав известного двойного племенного названия "sarmat", то название хазарской столицы *Sarkel* мы не имеем основания понять иначе, как город саров, или *harov*, т.е. хазаров, т.е. *sar* - в *Sarkel*. Также как *Sar+a-tov* (Саратов. - I. С.) и его спирантный двойник *gar+e* в *Qare-kov* (Харьков. - I. С.) не прилагательное, а племенное название, название великих доисторических строителей городов и весей..., т. е. хазаров...".

¹Никонов В.А. у книзі „Краткий топонимический словарь" (М., 1966, с. 166) пише, що у тлумаченні імені столиці татарської автономної республіки Казані панує етимологія з тюркської: „казан", що означає „котел", пов'язуючи це значення з рельєфом місцевості.

Етимологія - розділ мовознавства, що вивчає походження слів та їхні зв'язки з іншими словами тієї ж мови або інших мов.

Наприкінці розповіді про версію М.Я. Марра звертаємо увагу, що не слід вважати, що *хозари* - це лише тюрки. Ми вже згадували, що у V ст., коли на історичній сцені з'явилися хозари-тюрки, увесь простір басейнів Дніпра, Сіверського Дінця, Дону та Волги було заселено різноманітними племенами слов'янського, іранського, фіноугорського і тюркського походження, а саме ці річки в арабських джерелах вважалися слов'янськими.

Краще організовані, у порівнянні з осілими народами, хозари - тюрки досить швидко підкорили всі народи - автохтони між Дніпром та Волгою й створили імперію - Хозарський каганат. Про це красномовно писав хозарський каган Йосиф: *„У меня записано, что когда мои предки были еще малочисленны, Всесвятой - благословен он - дал им силу, мощь и крепость. Они вели войну за войной со многими народами, которые были могущественнее и сильнее их. С помощью Божьей они прогнали их и заняли их страну, а некоторых из них заставили платить дань до настоящего дня. В стране, в которой я живу, жили прежде В-Н-НТ-Р"ы. Наши предки, хазары, воевали с ними. В-Н-НТ-Р"ы были более многочисленны, как песок у моря, но не могли устоять перед хазарами. Они оставили свою страну и бежали, а те преследовали их, пока не настигли их, до реки по имени Дуна (Дунай - I .С.). До настоящего дня они распо-*

жены на реке Дуна и близости от Кустандины (Константинополь- I.C.), а хазары заняли их страну до настоящего дня”.

Каган Йосиф також писав про те, які народи жили у завойованій хозарами країні: *„На этой реке живут многие народы...буртас* (за О.Пріцаком – річні яси. - I.C.), *болгар, сувар* (чуваші. - I.C.), *арису* (ерзя. - I.C.), *царамис* (череміси. - I.C.)

Рис. 12.1 – Фото Миколи Марра 1905 р.

Рис. 12.2 – Фото Миколи Марра 1930 р.

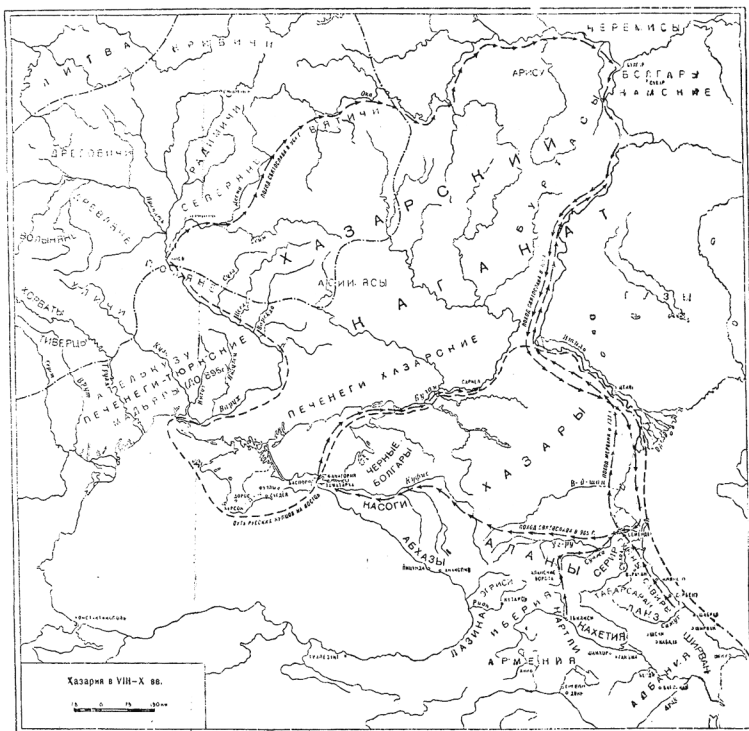

Рис. 12.3 – Хозарський каганат у VII-X ст.
(Артамонов М.И. История хазар.
Эрмитаж. – Л., 1962)

Рис. 12.4 – Автор невідомий. Стилізоване зображення всесвітнього потопу. Все покрито водою. Там, де були міста, можна бачити верхівки храмів. На першому плані плаваючий ковчег, на другому плані напис: ARCHA NOEE' – Ноїв ковчег

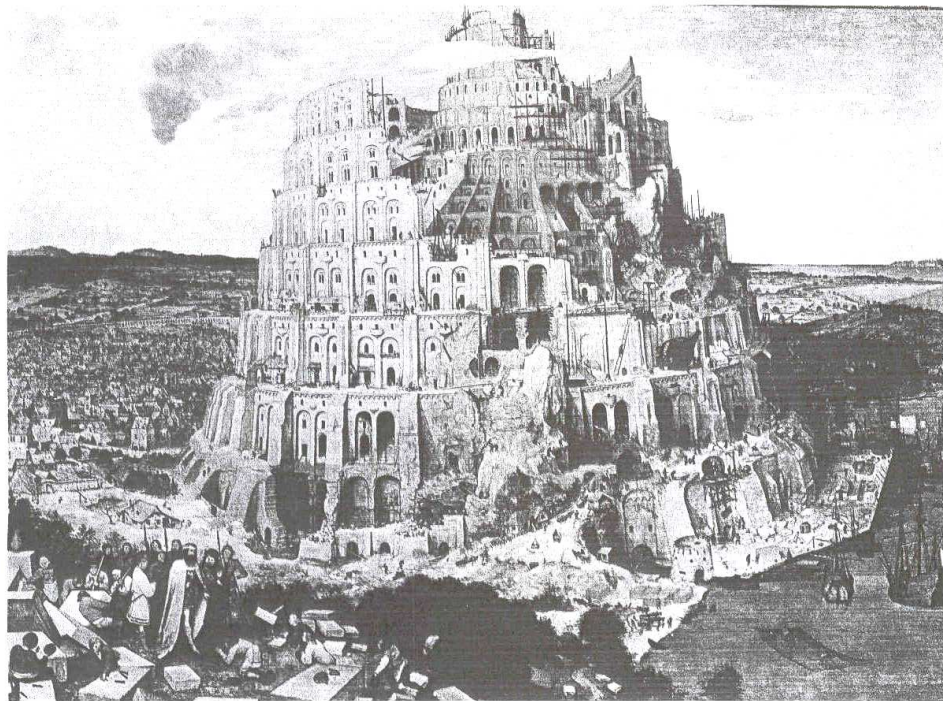

Рис. 12.5 — Брейгель Старший. Вавилонська вежа. XVI ст. (Відень. Музей історії мистецтв)

13. Гіпотеза Ігоря Муромцева

Думку Д.Г. Гумілевського (Філарета) про те, що місто Харків отримало свою назву від річки Харків, поділяє професор Харківського національного університету Ігор Вікторович Муромцев.¹

У своїй праці „Семантико-структурні типи гідронімів басейну р. Сіверського Дінця” І.В. Муромцев висловив власну точку зору щодо значення слова „Харків”. Але надамо слово самому Ігорю Вікторовичу.

“... Харків, лівий приток Лопані /КРУ, 141/. У Маиштаківа - Харківка /М., 46/. Фіксується з XVII ст. /КБЧ, 61, 71/ у формі Харкова. Наявні досі тлумачення назви міста й річки /останній варіант див. Ник., 453/, на нашу думку, не дають підстави вважати справу вирішеною ні на прямолінійно слов'янському /з Харко - Харитон/, ні на половецькому ґрунті /Шарукань/. Ймовірно аналізувати назву все ж на тюркському ґрунті. Гадаємо, гідронім історично за будовою є складною назвою, де остання частина - один із тюркських апелятивів, назв води, часто компонент гідронімічних словосполучень ^oi/iui/ - "печера", "вузьке річище,

¹І.В. Муромцев, 1934 р. народження, закінчив філологічний факультет Харківського університету за спеціальністю українська мова та література, професор кафедри української мови, автор понад 70 надрукованих праць, серед яких 2 навчальних посібники та монографія „Словотворчі типи гідронімів” (рис. 13.1).

берег" - /Р., II, I, 501, 887/; кол /кул/ - "річка" -/Р., II, 1, 581, 583/, а перша частина, - можливо, або хар - "сніг, лід" /Р., II, 2, і 666/. Отже, назва "холодна вода /річка/" - підтримується назвою з басейну р. Харкова, яр Льодний, а на ньому сел. Льодне /М., 46/, див. також кејеси - "льодовник" /Р., II, 1, 131/ це може бути підтримане повним семантичним рядом слов'янських назв типу студенок, стужень і под., поширеним саме у досліджуваній частині басейну, див. далі статтю "Студенок", - або хар /звуконаслідувальне/ - "плескіт води" /Р., II, 2, 1666/, отже, "шумлива річка". Що ж до ніби слов'янського афіксального оформлення назви, то виділення у нашій свідомості в гідронімії суфікса - ів /ов/а може бути внаслідок акомодациї (пристосування. - І.С.) іншомовного близькозвучного елемента назви /пор. також масове перетворення тюркських назв гір з елементом тау - "гора" у слов'янській топонімії в присвійні прикметникові форми з суфіксом - тов /а/: Улутова /гора/ - з улу тау; Аралтова – арал тау і под... Вреши́ті, гідронім "Харків" можна розглядати й у системі так званих "чорних" річок України, оскільки елемент хара /назви/ у мові кримських татар дорівнював за значенням апелятиву кара – чорний. Цей варіант цілком також узгоджується й з тлумаченнями назви як "холодної річки" ...¹

¹ Оскільки цитату взято із суто наукової праці, розрахованої на обмежене коло спеціалістів - філологів, нижче наведено

Як бачимо з наведених цитат, І.В. Муромцев вважав, що слово "харків" є складною тюркською назвою, де перша частина „хар" означає сніг або лід, а друга частина може бути пояснена, як вузьке річище, берег чи річка. В цілому назва Харків, на думку І.В.Муромцева, означає „холодна річка". На підтвердження власної гіпотези І.В. Муромцев наводить назви інших харківських річок та струмків: Студенок та Лідний Яр...

Висвітливши докладно позицію І.В. Муромцева, ми звертаємо увагу на його зауваження, що гідронім "Харків" також можна розглядати у системі "чорних" річок України. Думку автора цієї книжки щодо системи "чорних" річок України буде викладено далі, у заключній частині даної праці.

пояснення скорочень специфічних термінів, використаних І.В. Муромцевим у його праці, а саме: КРУ - кадастр річок України; М - Маштаков П.Л. "Список рек Донского Бассейна"; КБЧ - "Книга Большому Чертежу"; Р., 2.1 – Радов В.В. "Опыт словаря тюркских наречий. I-IV СПб, 1888-1911.; Ник-Никонов В.А. "Краткий топонимический словарь". – М.: Мысль, 1966; апелятив - іменник, що виражає загальну назву предмета; семантика - змістовий рівень мови, окремих слів, "частин слова"; афіксальний - прикметник від слова афікс - назва службових морфем (суфіксів, префіксів, закінчень); дериватологія- (від дериват - похідне від чого-небудь первинного) утворення нових слів за допомогою методів, що існують у мові.

Рис. 13.1 – Фото Ігоря Муромцева

14. Гіпотеза Миколи Янка

Ще одну „тюркську” версію про значення гідроніма „Харків” навів у своєму „Топонимическом словаре Украины” Микола Тимофійович Янко.¹ Він стверджує, що гідронім „Харків” у давній тюркській мові означав „маловодна річка, що висихає”.

Але перш ніж навести аргументи М.Т. Янка на захист цієї версії, пригадаймо, що І.В. Муромцев у попередньому розділі даної праці вже говорив про три інші тюркські значення морфеми „хар”. Перше значення: „хар” - це тюркське „сніг, лід”. Це дало підставу І.В. Муромцеву висунути гіпотезу про те, що гідронім „Харків” означає „холодна річка”.

Паралельно І.Муромцев наводить інше можливе тюркське значення морфеми „хар” – „плюскіт води”. Це дає змогу тлумачити значення „хар” як „гомінлива річка”.

Крім наведених вище двох значень, на думку І.В. Муромцева, гідронім „Харків” можна розглядати у системі „чорних” річок України, оскільки

¹Янко Микола Тимофійович народився у 1912 році у Харківській області, закінчив Ленінградський педагогічний інститут, кандидат педагогічних наук, автор понад 20 книг та 300 статей, серед яких праці, що нас цікавлять: Топонимический словарь Украины. – К.: Знание, 1998. – С. 371-372; Українська мова і література в школі. – К, 1985, №8. - Звідки назва міста Харків, Суми, Вінниця.

ки морфема „хара" у тюркських мовах може означати „чорний, чорна”.

Але повернімося до аргументів Миколи Янка. *"...Треба думати, що назва річки (Харків - I .С.) існувала задовго до того (1627 р. - I .С.). Походження назви річки залишається нерозв'язаним. Звернімо увагу на той факт, що в минулому річка згадується у формі Харкова, Харькова. Можна припустити, що назва її походить з давньотюркської мови й утворилася від двох загальногеографічних тюркських термінів: char (.Kara, Chara) у значенні "земля, суша" та кові (Кови, Кове) - "слід тимчасового потоку".*

Отже, первинна форма давньотюркського гідроніма могла звучати як Charcovi, що, ймовірно, дослівно означало "мілководна, пересихаюча річка". З переходом у слов'янську мову тюркський гідронім Харкоби міг видозмінитися на Харкова, де частина елемента коби-оби трансформувалася на слов'янський формант слова "ова".

15. Версія, що пов'язана зі словом „караул”

За цією версією, своє ім'я Харків отримав унаслідок трансформації слова „караул”. На думку прибічників цієї гіпотези, на місці Харкова ніби-то була вартова дільниця служилих людей, яких надіслали з Белгорода наглядати за пересуванням кримських та ногайських загонів на Дикому Полі на південь від Белгородської межі.

Місце, де знаходилася вартова дільниця, мало назву „караул”. Потім прийшли українські козаки з Правобережжя і осіли на місцевості, де була вартова дільниця „Караул”. Вони спотворили цю назву, і вартова дільниця Караул стала називатися Харків.

Хто вперше висловив цю версію, нам не відомо. Але вона неодноразово потрапляла на шпальти місцевих газет. Однак якихось аргументів на захист запропонованої версії автори не наводили. Тільки припущення і не більше.

Ось чому автор даної праці зробив спробу розібратися у цьому питанні і провів невеликий пошук. З цією метою довелося звернутися до праць Е.М. Мурзаєва, вченого, авторитет якого у галузі топоніміки визнано у всьому світі. У його „Словаре народных географических терминов”, виданому у Москві видавництвом „Мысль”

(1984р.) на с. 29 термін „караул” пояснюється таким чином:

- сторожевой пост, пикет, засада, застава, вооруженная стража, крик о помощи;
- украинское – караул, калавур;
- древнетюркское – карагу „дозор”, „передовое охранение”, „стража”, „охрана”;
- монгольское – харуул;
- в осетинском – хъарагъул «сторож»;
- в кумыкском (половецькій мові. – І.С.) и лезгинском – каравул.

І далі Е.М. Мурзаєв наводить міста та населенні пункти, що мають назву „караул”, а саме: Караул у Хорезмській області; Караулбазар у Бухарській області; Караулкельди в Актюбинській області; Караул на правому березі Єнісею у Таймирському автономному окрузі; Окинський Караул у Східному Саяне Бурятської автономної республіки; Караул у Тамбовській області; Курган неподалік від міста Біла Калитва у Ростовській області; Караул у Семипалатинській області; Караул - Кую в Чарджоуській області; Караултобе у Кзил-Ординській і Талди-Курганській областях; Караульна гора у Татарській автономній республіці; Караульна в Астраханській та Омській областях; Караульна у Красноярську...

Словник Брокгауза та Єфрона, том 14, ст. 465, згадує „Караульный острог” -старовинне поселення Мінусинського округу Єнісейської губернії на лівому березі Єнісею, засноване 1701 р.

Назви усіх вищевказаних міст та селищ, що виникли далеко не вчора, не створили своє нове звучання і з часом не почали звучати так, як звучить сьогодні назва міста Харкова.

До того ж, прізвище Караулови носить старовинний дворянський рід, що веде свій родовід з 1480 р., і за 500 років свого існування воно не перетворилося на Харків.

Ось чому, на думку автора даної праці, версія, пов'язана зі словом „караул”, лише вигадка і безпідставна спроба наблизити два слова - „караул” та „харків”.

Рис. 15.1 – Васильківський С. Козача варта. Масло. (Харківський художній музей)

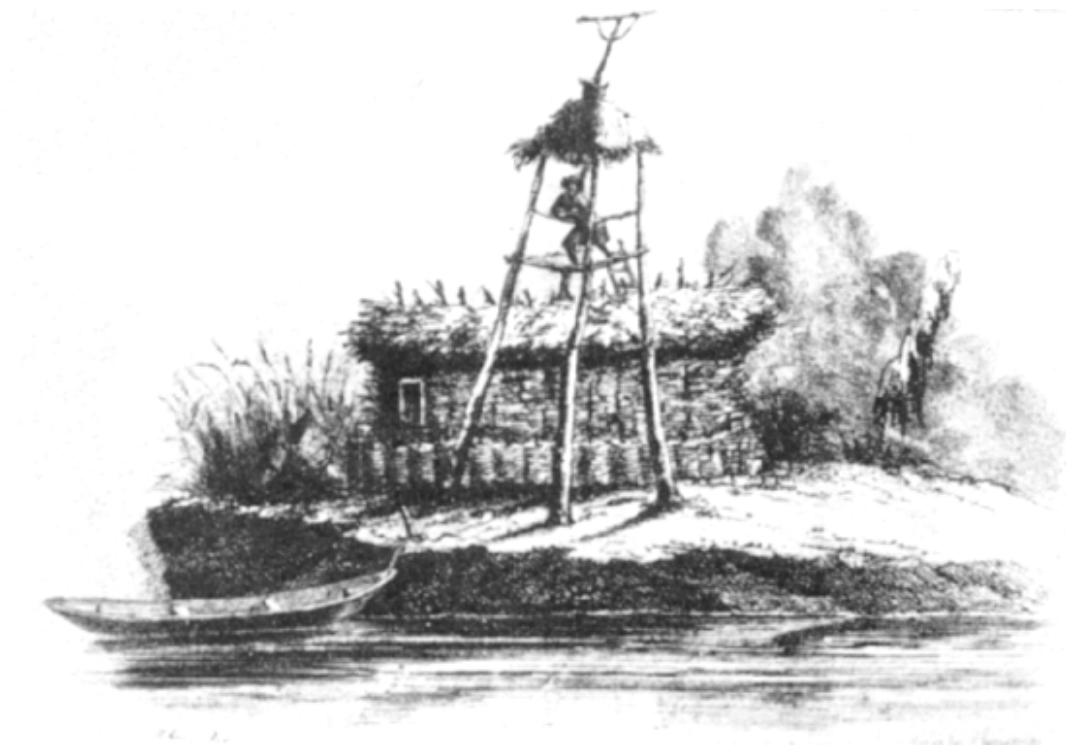

Рис. 15.2 – Гортельд Т. Варта

Рис. 15.3 – Брезе Н. Варга

16. Арійські версії про походження Харкова

Чутки про версії, де походження міста Харкова зв'язують з арійськими племенами¹, що колись в часи Трипілья існували на всьому просторі сучасної України, до мене доходили давно. Але друковані матеріали, в яких розглядалась ця тема, або були недоступні для мене, або їх ще не було.

Уперше друковану версію про існування Харкова за часів гунів я прочитав в книзі Юрія Канигіна² „Шлях аріїв” (Київ, 2003, с. 370), де він пише: „...*Харкань – головне місто гунів-кипчаків на сході Малої Гунії – виник одночасно з забудовою і відродженням Києва при Аттілі. Тепер це Харків...*”. На жаль, Ю.Канигін не наводить доку-

¹Арій, арієць – послідовник Ведичної культури; людина, мета життя якої – досягнення духовної досконалості. Псевдонаукова, нацистська антропоморфічна трактовка термінів „арієць”, „арійський” прямо протилежна їх істинному Ведичному значенню, яке віддзеркалює культурно-світоглядну орієнтацію людини, незалежно від її етнічного походження.

²Канигін Юрій Михайлович, народився в 1935 р., у Луганську, закінчив середню школу зі срібною медаллю. Успішно закінчив Московський університет і 20 років працював у науково-дослідних закладах Сибіру і Далекого Сходу. До Київського інституту кібернетики був запрошений академіком Глушковим. Автор низки спеціальних видань, як-от: „Кібернетика в житті суспільства”, „Що таке інформатика?”, „Загадки інтелектуального буття”, а також видань іншого плану: „Біблія як програма людства”, „Шлях аріїв”, „Віхи священної історії Руси-України”.

ментів, які б стверджували цю версію. Більш того, на с. 465 своєї книги він пише: „... *дослівно весь документ не наводжу, зберігаючи стиль свого жанру – жанру есе-роздуму, а не строгого історичного дослідження...*”.

На закінчення переказу версії Юрія Канигіна щодо проблеми гунів слід зробити таку ремарку. Сьогодні все частіше і частіше з'являються роботи, що заперечують факт появи гунів у Руській Полі з глибин Азії і стверджують місцеве походження імперії гунів. Наприклад, професор Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна Анатолій Миколайович Кіндратенко у своїй роботі „Походження та дії гунів” (Книга 1, С.6)¹ пише „... *Безумовно, в широкому сенсі „гуни” – поняття збірне, так само як і „варвари”. В гунських походах брали участь і алани, і готи, і наші предки анти, і кочові тюркські племена. Можливо останні і надали усьому цьому наброду племен та народів назву „Гуни”. Та чи відігравали тюрки, і взагалі кочівники, вирішальну роль? Я маю в цьому глибокі сумніви, що ґрунтуються на ретельному вивченні першоджерел. А крім того, саму назву „гуни” могли надати всьому руху зовсім не тюрки. Гунська проблема – це задача з*

¹Кіндратенко А.Н. Матеріали до історії Скитії України IV-V століть. Походження та дії гунів. Книги I і II. – Харків: Просвіта, 2002. Коментар до дискусії між Д.Іловайським та В.Васильєвським з питання етнічної належності гунів IV-V століть. – Харків: Просвіта, 2004.

багатьма невідомими. Якщо виходити з кочово-тюркського походження гунів, то вона ніколи не буде розв'язана, бо багато суттєвих, добре відомих і надійних фактів в неї не вкладаються. Окрім того, незважаючи на великі зусилля, вона не підтверджується археологічними пошуками. Задача відокремлення власне гунського археологічного матеріалу є однією з найскладніших. Її розв'язанню віддавали сили багато дослідників наших днів. Але, зазначу, безуспішно. Можливо, не те шукали? Адже не можна віднайти незахований скарб. Але, якщо виходити з того, що в гунському русі головною рушійною силою були слов'янські та слов'янізовані племена черняхівської та київської культур, яких пізніше письменники назвали антами, то надзвичайно багато фактів, що були незрозумілими, а тому дослідниками просто ігнорувались, займають свої належні місця у стрункій побудові.”

Ще про одну арійську версію я прочитав у книзі Савелія Ципіна¹ „Харьков в байках” (Харків:

¹Ципін Савелій Якович (1940-2001 рр.) народився у Харкові. Закінчив Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна, кандидат технічних наук. За 35 років творчого життя він був автором більше 2500 публікацій на 13 мовах світу, він автор 7 книг. Окремі твори друкувалися в перекладах англійською, болгарською, польською, білоруською, молдавською, грузинською, литовською та іншими мовами. С.Ципін – автор багатьох п'єс, сюжетів та сценаріїв для „Фитиля”, „Ералаша”, „Кабачка 13 стульев”, реприз для команд КВК (рис. 16.1).

Фолію. 2001. С.7). У розділі „Откуда Харьков” С. Ципін пише „...*Имеется еще и такое суждение, что слово это (Харків. – I.C.) – не что иное, как зашифрованное «Харе Кришна»...* (рис. 16.2, 16.3).

На жаль, передчасна смерть С. Ципіна не дозволила авторові цих рядків з’ясувати джерела, звідки він отримав таку інформацію.

Не маючи можливості в межах цієї книги докладно розповісти про основи Ведічної культури і познайомити читачів з пантеоном Богів індуїстської релігії, скажемо тільки, що ім’я „Крішна” належить до Верховної Особи Бога, земним втіленням якого і є Крішна, а Харе має значення „Бог”, „Всевишній”, „Господь”. Саме в такому значенні воно вжите у відомій молитві кришнаїтів: „*Харе Крішна – Харе Крішна; Крішна-Крішна Харе-Харе, Харе Рама – Харе Рама, Рама-Рама, Харе-Харе*”.

Значно ґрунтовніше арійська версія про походження Харкова наведена в працях відомого дослідника індійсько-українсько-слов’янських зв’язків професора Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка Степана Івановича Наливайка². Наприклад, в одній із багатьох своїх

²Наливайко Степан Іванович, народився 26.09.1940 р. у селі Мосевичі на Рівненщині. Закінчив факультет східних мов (індійське відділення) Ташкентського університету (1967). Навчався у Лакхнауському університеті (Індія), працював у видавництві „Дніпро”, редакції журналу „Всесвіт”, співробітником інституту українознавства, викладач мови хінді в Київському

робіт „Таємниці розкриває санскрит” (К.: Просвіта, 2000) у главі „Харко-Харків” С.І.Наливайко пише, що: „...Ім'я Харко пов'язане з Вішну-Харі або Шівою-Харою, де компонент „Хар” пов'язується з двома верховними індуїстськими божествами – Шівою та Вішну, котрі відповідно мають імена Хара і Харі; земним втіленням Вішну-Харі є Крішна”.

І далі С.І.Наливайко вважає, що ім'я нашого міста „Харків” має безпосереднє відношення до древніх арійських племен, що жили на нашій землі у трипільську добу.

національному університеті ім. Т.Г.Шевченка. Сходознавець-індолог, перекладач, член Спілки письменників України. Переклав з мов хінді, урду та англійської близько двох десятків творів індійських письменників. З середини 80-х років досліджує індійсько-українсько-слов'янські міфологічні, етнографічні, фольклорні, історичні та мовні зв'язки (рис. 16.4).

Рис. 16.1 – Фото Савелія Ципіна

Рис. 16.2 – Шива-Хара з тризубом

Рис. 16.3 – Крішна

Рис. 16.4 – Фото Степана Наливайка

17. Гіпотеза автора

“... One million Hows, two million Wheres,
And seven million Whys!”

Rudyard Kipling¹

Усе, з чим познайомився читач у попередніх главах цієї книги, – це авторські перекази відомостей, що були надруковані у монографіях чи статтях різних видань. Перекази містять відомі факти і рідкісні відомості. Так, легендарний Харко, що стартував у XVIII ст., досі „скаче” на сторінках усіх сучасних енциклопедій, словників, путівників. Гіпотези М. Аристова, Ф. Чешка, В. Прилуцького, М.Марра, І. Муромцева, М.Янка - надбання вузького кола спеціалістів-філологів, а версія про „караул” - це безіменний підкидьок на шпальти місцевої газети.

Але існують відомості, пов'язані з Харковом, про які навіть найдопитливіший читач не міг дізнатися, оскільки вони взагалі у Харкові широко не публікувалися².

¹Рядки з вірша відомого англійського поета Р.Кіплінга, де в алегоричній формі говориться, що в Світі є „... один мільйон [питань] – „як”, два мільйони [питань] – „де”, і сім мільйонів [питань] – „чому”?...”

²Журнальний варіант цієї праці під назвою „О Поле, Поле” було опубліковано в журналі „Техника – молодежи” (Москва, 1977), потім в альманахах „Тайны веков” російською (Москва, 1977), чеською (Прага, 1980) і болгарською (Софія, 1982) мовами.

Дослідження, проведені автором, виявили факти, які не зовсім укладаються в межі існуючих гіпотез. І таких фактів чимало. Ось деякі з них.

1. Ім'я Харко, зменшувальне від Харитона чи Захара, було широко розповсюджене в Україні у XVII-XVIII ст. Історії добре відомі: Харко - ватажок повстання селян 1736 - 1738 рр.; Харко - сотник із Жаботина, учасник повстання 1765 р.; Харко Чепіга - кошовий отаман Чорноморського козацького війська, за якого відбулося переселення українського козацтва на Кубань; Харко Цехмистро - сучасник Максима Залізняка, який залишив, за спогадами П. Куліша, правдивий портрет народного героя. Харко Рохманенко - козак Білоцерківської сотні Білоцерківського полку. Були, звичайно, сотні тисяч інших невідомих козаків на ім'я Харко. І в цьому неважко переконатися. Сьогодні прізвище „Харченко”, що походить від імені „Харко”, ми зустрічаємо досить часто, і для того, щоб упевнитися у поширеності імені „Харко” у минулі роки, досить подивитися у наш харківський телефонний довідник, де прізвище „Харченко” трапляється майже 150 разів! Це тільки у Харкові. А скільки Харченків в Україні, а скільки у світі!

2. Існує понад дванадцять населених пунктів та річок, імена яких мають корінь „харк”. Половина населених пунктів з коренем „харк” називаються Харківці, інші мають назви Харків, Харківка, Харкове, Харківщина. Окрім цих дванадцяти, в

Україні є понад 100 топонімів та гідронімів, що мають корені, дуже близькі до кореня „харк”, „карк”, „черк”, „черн”, „керч” та ін. Наприклад: Харків, Черкаси, Керч, Каркінітська затока, Чернігів та багато інших.

3. Деякі з цих населених пунктів та річок нанесені на старовинну карту Боплана, яка вийшла у світ до появи міста Харкова. На цій карті назви з коренем „харк”, передані латинськими літерами, пишуться через літеру „К”. Наприклад, Karkov під древнім Переяславом - Руським або Karkowse на річці Лохвиці.

4. Усі населені пункти з коренем „харк” розташовані у межах України поблизу південно-східного кордону відомих нам давніх слов'янських поселень.

5. У сучасній Югославії на кордоні Хорватії та Сербії розташоване місто Хртковці, ім'я якого дуже нагадує українське Харківці, а на кордоні Хорватії та Угорщини - місто Харкані.

6. Тільки один з усіх населених пунктів з коренем „харк” стоїть на річці Харків. Це місто Харків. Інші розташовані на річках Удай, Лохвиця та ін. Сам Харків „наблизився” до річки Харків лише потім, коли розрісся за межі першої фортеці. А первинна фортеця була побудована на обривистому березі річки Лопань на місці древнього городища, яке, хоч і знаходилося досить далеко від рі-

чки Харків, але мало назву Харківського, а не Лопанського.

7. На Русі хозари відомі під назвою „козари”. Наприклад, давньоруські літописи, описуючи події 859 та 1117 рр., розповідають нам: „...козари имаху дань на полянах и на северянех” або „...придоша беловежци, си есть козари , в Русь” та ін. І в XX ст. збереглися їхні численні сліди у вигляді назв населених пунктів: Козарка, Козариновка, Козарська, Козаричи, Козар та ін. Усі ці назви сьогодні звучать і пишуться як і в давніх літописах з чіткою першою літерою „К” .

Рецензент даної праці, талановитий журналіст, поліглот, глибокий знавець української (і не тільки української. - І.С.) філології, Євген Вікторович Ходун відзначив, що в Україні часто зустрічається прізвище „Козир” та багато похідних від цього слова. Тільки у телефонній книзі Харкова за 1984 р. таких прізвищ - 70.

Що ж означає слово „козир”? Значень багато.

Але, на наш погляд, до основних можна віднести два значення.

Козир у картярській грі - це назва гральної карти, а саме: це старша масть. Козир у боярському одязі допетрівської Русі - це високий стоячий комір, що закриває усю потилицю. Вироблявся козир із атласу, оксамиту, капки (шовкова, візерунчаста тканина - І.С.), гаптувався сріблом та золо-

том, прикрашався перлинами та коштовним камінням (рис. 17.1).

Існують також інші значення слова „козир” - навіс над чим-небудь. Наприклад, ганком, вікном, обличчям. Звідси такі похідні, як „козиряти” - прикладати руку до козирка, вітати, козирний туз та ін.

Автор „Этимологического словаря русского языка” Макс Фасмер стверджує, що походження цього слова не зрозуміле, а спроби пов'язати його зі словом „коза” - непереконливі. Усе це надає право автору висловити версію, що слово „козир” походить від слова „хозари” (у російській вимові - „козары”). При цьому можливий наступний логічний ланцюжок.

У VII-IX ст.н.е. Хозарська імперія простяглася від Волги до Дніпра й поглинула багато слов'янських, тюркських, фіно-угорських та іранських племен. Хозари у цей період збирали данину з полян, сіверян та в'ятичів. Це призвело до того, що для слов'янського населення Хозарської імперії поняття „козарин” ототожнювалось з поняттям „начальник”, „старший”. Саме звідси поняття „козарин” → старший → „козир” перейшло до картярської гри. Ця гра до Московської держави прийшла з півдня, з тих земель, де колись була Хозарська імперія.

Що стосується решти значень слова „козир”, то вони, на наш погляд, вибудовуються в наступ-

ний логічний ланцюжок. У „старшого” наочною ознакою його старшинства був високий комір - козир, а від назви коміра пішли усі інші назви: козилок, козиряти і т. ін.

Звичайно, ця версія потребує ретельного аналізу, беззаперечних аргументів та доказів. Однак вона не заперечує нашу думку, що звук „к” у слові „козари” протягом багатьох століть не змінився, сьогодні він не звучить як літера „х”, а „козир” не став „хозирем”.

У плані вищесказаного вельми цікава розмова знавця Запорізького козацтва Дмитра Івановича Яворницького з двома дідами-довгожителами села Капулівка, розташованого поряд із Старою Чортотлихською Січчю (роки існування цієї Січі – 1652-1709 рр. – І.С.). Зміст цієї бесіди Д.І.Яворницький докладно навів у книжці „Запорожжє в остатках старины и преданиях народа” (СПб, 1888, с. 327-380). У розповіді про початок козакування в Україні сліпий Капулівський нащадок Запорізьких козаків Дмитро Сукура пояснював, що перші козаки звалися так тому *„... що у їх начальник був козарь, - таке прозваніє, а прозваніє своє він получил за те, що кохавсь козами: у нього ціла тисяча кіз була...”* І дарма що походження слова „козарь” Д.Сукур пов’язував з тим, що у начальника перших козаків начебто було 1000 кіз! Але цілком ясно, що незрозуміле в ХІХ столітті слово „козарь” (адже минуло майже 1000 років

опісля загибелі Хозарського каганату!) до кіз немає ніякого відношення і належить до розряду дешифровок методами народної етимології, яка спирається на співзвучність при вимові деяких слів. Наприклад, слово „Ворскла” народна етимологія дешифрує як „вор скла”, тобто та річка, що вкрала скло.

8. За ствердженням античних авторів¹, Північно - Західний Кавказ, гирло Дону та Прикубання у другій половині першого тисячоліття до н.е. і в першому тисячолітті н.е. населяли численні племена меотів. Термін „меоти”, тобто мешканці берегів Меотіди (Азовського моря. - І.С), є збірним, об’єднуючим багато племен, серед яких в античних джерелах фіксується плем’я керкетів.

Античні автори не вказують етнічної приналежності керкетів, але в кінці першого тисячоліття н.е. саме в цьому районі „загадково” виникло давньоруське князівство, а на другому березі Босфору Кіммерійського (Керченська протока. - І. С.) столиця давнього Босфорського царства Пантикапей - Босфор отримала слов'янське ім’я Кречев, а потім просто - „руське місто”, а Керченську протоку називали „устям руської річки”.

¹Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. – Спб., 1890.

История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. – М.: Наука, 1988.

На думку Дж. Кокова (Ученые записки Кабардино-Балкарского университета, вып. 7, 1960, с. 68-69), слово „керч” - похідне від слова „керк”. В енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона (том 15, 1885 р., с.12) про Керч наведено наступну довідку.

"... На месте, занимаемом теперь Керчью, некогда стоял главный город Босфорского царства - Пантікапея (или Пантикампеон, Воспор, Босфор). В русской надписи на знаменитом "тмутараканском" камне, относящейся к XI ст., Пантикапея упоминается под именем "Кречев", тогда как западные и восточные писатели звали ее тогда просто "Русским городом". Современное название Керчь произошло, очевидно, из старинного Кречев. Итальянцы называли Керчь - Черкио; турки, отнявшие город у итальянцев в 1475 г., стали звать его Черзети..."¹

На сучасній карті України ім'я керкетів (у вигляді, що легко впізнається) ми зустрічаємо тільки у назві Каркінітської затоки, що розташована на північно-західному березі Криму.

Однак на карті Європейської Сарматії Птолемея (2 ст.н.е.) ім'я керкетів зустрічалось значно частіше.²

¹Зенкевич Х. Керчь в прошлом и настоящем. – Керчь, 1884.

²Карта Європейської Сарматії наведена по матеріалах професора Київського університету Св.Володимира Юліана Кулаковського (див. додаток б).

9. Не менш загадково, ніж існування далеко від відомих давньоруських центрів слов'янської Тмутаракані, є поява на території України та низини Дону „черкаських” назв: маються на увазі місто Черкаси на Дніпрі та місто Черкаськ на Дону. Обидва населені пункти виникли так давно, що дати їхнього народження загубилися у сивій давнині.¹ Обидва міста були „столицями” українського та донського козацтва - захисників слов'янського населення на південному сході Європи. До Богдана Хмельницького місто Черкаси було резиденцією гетьманів українського реєстрового козацтва, а ще раніше - резиденцією Черкаського старости Великого князівства Литовського.

Міста Черкаськ, а потім і Новочеркаськ були резиденціями обласного отамана Війська Донського. Давній Черкаськ часто затоплювався під час весняних розливів Дону. У зв'язку з цим Донський отаман, граф Матвій Іванович Платов переніс свою резиденцію на нове місце і заснував 1805 р. місто Новочеркаськ. У наш час давній Черкаськ називається станиця Старочеркаська.

¹Слід зауважити, що професор Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка В.І.Сергійчук у роботі „Морські походи запорожців” (Київ. - Бібліотека українця. - № 5. - 1990.) стверджує (правда без посилань на джерела), що у 1579 р. „...п'ять тисяч запорожців прибуло на Дон. Вони засновують тут Черкаськ, що згодом стане столицею Донського козацтва.” Ця дата заснування Черкаська потребує перевірки, бо „Словник Брокгауза та Єфрона” називає Черкаськ „древнейшею станицею Области Войска Донского”.

У XVI-XVII ст. українців Лівобережжя та Подніпров'я у документах Московської держави називали „черкасами". Звідси пішли численні „черкаські" назви в Харківській, Луганській, Донецькій, Воронежській, Саратовській областях.

На думку автора даної книги, перераховані вище факти погано узгоджуються з усіма викладеними версіями про походження назви міста Харкова.

Якщо місто Харків отримало ім'я від хана Шарука, то чому так називається річка Харків?

Якщо місто Харків отримало ім'я від річки Харків, то чому виникли Харківці на річках Удаї та Лохвиці?

Аналіз текстів давніх літописів та аргументів автора гіпотези „Харків – Гюргів" не дає можливості ототожнити ім'я нашого міста з літописним Гюргевим - Юр'євим.

Якщо Харків від хозарів, то чому протягом тисячі років зберігалося „козари"?

Якщо Харківські назви міст та сіл виникли від імен багатьох невідомих Харитонів та Захарів, то чому настільки обмежена зона їхнього розповсюдження? Пригадайте, що численні Петрівки, Олексіївки, Андріївки, Данилівки, Іванівки та ін. розповсюджені на теренах усієї України, а „харківські" назви розташовуються в обмеженій зоні поблизу межі лісостепу.

Якщо черкеси заснували міста Черкаси на Дніпрі та Черкаськ на ріці Дон, то чому вони називали міста іменами, якими самі себе не називають? А центр Карачаєво-Черкеської автономії Російської Федерації - місто Черкеськ почав називатися так лише з 1939 р.¹

Усе це підводить до думки, що назва „Харків” має інше походження і пов'язана зі слов'янськими племенами, що мешкали колись у нашій місцевості. На думку автора даної праці, ім'я нашому місту залишили давні племена хорватів, а назва „Харків” походить від назви одного зі східнослов'янських хорватських племен, а саме – племінного об'єднання черкасів, які у ті далекі часи населяли місцевість на південному сході Європи. Через звичай носити темний одяг сусідні племена називали їх „чорними”. Можливо, це були нащадки кімерійців, яких стародавні мореплавці-фінікійці називали „темними”, а, можливо меланхлени, що грецькою означає „чорноризці”, тобто люди в чорному одязі. Можливо, що меланхлени - це нащадки кімерійців, що зберегли звичай своїх

¹Черкеси - адигейська група народів автохтонів Північно-Західного Кавказу. Назву „черкеси” дали їм народи, що їх оточують, самі ж себе вони завжди називали й називають сьогодні „адиге”. В 1803 р. кубанські козаки заснували козачу станицю, яка в той час отримала назву Баталпашинська; 1880 р. станицю перейменували на місто Баталпашинськ; 1930 р. - на місто Сулімів; і лише в 1939 р. місто отримало назву Черкеськ.

предків. Ці племена були відомі грекам ще з VI ст. до н.е. Потім у V ст. до н.е. про них писав Геродот, розташовуючи їх між Сеймом й Доном, на північ від царських скіфів, але при цьому зауважуючи, що це не скіфське плем'я. Відомі вони і в I ст. н. е. Письменник Діон Хрисостом (Златоуст), який відвідав у цей час Ольвію, розповідає, що ольвійські мешканці носили чорні плащі на зразок одного із східних племен: „...Одежды его (одного з мешканців Ольвії. - І.С.) составляли шаровары и прочие скифские убрания, на плечах был небольшой тонкий черный плащ, какой обыкновенно носят борисфениты (Борисфен – давня назва Дніпра. – І.С.). И другая одежда у них по большей части черного цвета по примеру одного скифского племени, которое, как мне кажется, от этого получило у эллинов название меланхленов (черноризцев)”... (рис. 17.3).

А в II ст. н. е. на карті Європейської Сарматії на північ від Меотиди (Азовське море. - І.С.) між аланів та роксоланів Клавдій Птолемей розмістив племена каріонів, назва яких, на думку автора, пов'язана з поняттям „темні”.

Знав меланхленів і грецький географ III ст. н.е. Діонісій Перієгет. У своєму описі південного сходу Європи він зазначав, що на північному узбережжі Чорного моря від Істру (Дунаю. - І.С.) „вплоть до устья Меотийского озера (Керченська протока. - І.С.) живут германцы, сарматы, геты

и бастарны, неизмеримая земля даков и храбрые аланы, тавры, населяющие крутой, узкий и длинный Бег Ахила (Тендровська коса. - І. С.) и далее живущие до устья самого озера. Выше их живет племя богатых конями агавов, а там - меланхлены, гиппемолги (доїтелі кобилуць), невры, гиппоподы (коненогі), гелоны и агафисты. Здесь вливаются в Эвксин (Чорне море. - І.С.) широко разлившиеся воды реки Борисфена... Столько-то народов живет по Танаису. С савроматами как соседи живут синды, киммерийцы и живущие вблизи Эвксина керкетии, тореты и сильные ахейцы”.

Топонімічні дослідження, проведені автором, показали, що пам'ять про їхнє давнє місце проживання і сьогодні живе в багатьох назвах на теренах усієї південно-східної Європи від верхів'я Дніпра до Кубані. У назвах понад 250 річок, струмків та балок, розташованих лише на лівобережжі Дніпра та у басейні Дону, можна виявити корені „черн”, „кар” або „хар”. З цього приводу пригадується князь Чорний - легендарний засновник міста Чернігова. Примушує замислитися часте повторення означення „чорний” у багатьох географічних назвах південного сходу Європи: річки Чорна Калитва, Чорний Жеребець, Чорна долина на лівому березі Дніпра неподалік від Перекопу, Чорний шлях. Чорний ліс на правому березі Дніпра, Чорна протока Кубані; Чорні гори - передове північне узвишся Кавказьких гір; Чорний яр, Чорний

ринок, Чорні землі – територія, що розташована на північному заході Прикаспійської низовини; Карадаг (Чорні гори. -І.С.), річка Чорна у Криму; Чорне море, Тмутаракань, грецька назва Керченської протоки Боспор Кіммерійський, Чорна Куманія.

О.Б.Бубенок у роботі „Ясы и бродники в степях Восточной Европы” (К.: Логос, 1997), посиляючись на працю Є.С. Отина „Гідроніми Східної України” (Київ – Донецьк, 1977) пише: „...*Река Калка в древнерусских документах иногда фигурирует в формах «Калакъ», «Калькъ»;* що Є.С.Отин визначає: «...наименование «*Kalak*» следует рассматривать как сочетание общеевропейского корня *Kal* «черный» и аланского суффикса «ак», который служит для усиления значения”.

Є.П.Савельєв в роботі „Древняя история казачества” (Новочеркасск, 1915. – С. 126) зазначає, що грецький історик VI-VII ст. Феофілакт, річку Волгу називав „Чорною річкою”.

“В древнейших исторических актах, начиная с Птоломея, о гуннах говорится как-то неопределенно, сбивчиво и не как об отдельном народе, но как о группе, союзе нескольких народностей, обитавших где-то за Доном, служившем тогда границей между Азией и Европой. Прокопий (VI в.) называет гуннов обыкновенно месогетами, т. е. Великими Саками Гетами: Приск Ритер, знавший хорошо этот народ и лично ведший переговоры с их знаменитым вождем Аттилой, почти везде именует их Скифами, т. е. именем собирательным. Константин же Багрянородный Аттилу называет королем аварским. Да и в полном титуле Аттилы, переданном Йорнандом ни слова не говорится о гуннском народе. Вот его титул: „Аттила всей Скифии единственный в мире правитель (царь) – Attila totius

solus in mundo regnator”. Подобный титул был во все времена принадлежностью русских великих князей: „Великий князь всея Руси” или „Всея Руси самодержец”. Аттіла действительно объединил все славянские племена Великой и Малой Скифии, т. е. Днепровской и Задонской Руси и заключил тайный договор с греками чрез посредство посла, историка Приска, двинулся громить те западные Римские провинции, почти уже отложившиеся от Византии. Все это сделало золото, драгоценные дары греческих императоров и обещанная добыча в западных провинциях. Из гуннских царей, вернее вождей, с 376 по 465 год известны: Донат, Харатон, Роа или Радо, которого Йордан называет Роас, а Приск – Руа базилиус, западные же историки воеводой скифов Родас; потом Аттіла и Вдила, сыновья Мундиуха или Мундюка; Дангичиг, Ирнар, Данчич и Ярэн – сыновья Аттілы. Из второстепенных гуннских вождей известны следующие: Валамир, Блед, Горд, Синнио, Баярикс, Регнар, Булгуду, Хорсоман, Сандил, Заверган и др.

Имена Донат и Харатон – христианские. Аттіла, Вдила, Данчич (Данович), т. е. сын Дона, Валамир, Горд и другие – суть славянские. У греческих историков VI, VII вв. река Волга называлась Тилом или Черной рекой (Феофилакт), Аттілой (Менандр), Аталис (Феофан) и Атель (Константин Багрянородный). По-татарски река эта называется Эдил, у арабских писателей IX в. – Этиль, у осетин – Эдиль. Следовательно, грозный вождь гуннов носил имя великой русской реки Волги. Он подчинил своей власти все волжские, приазовские, прикавказские и днепровские славянские народы, описанные в пятой главе настоящего исследования, т. е. Волгар или Болгар, Аорсов, Алан, Черкасов, Чигов, Масоgetов, Роксолан и др. Какой страх масоgetская конница навела на западных жителей – всем известно. Даже сложилась пословица: «Где гуннский конь ступнул, там и трава не растет». Масоgetы любили украшать конскую сбрую, свои головные уборы и одежду золотом и серебром, носили яркие красные или голубые кафтаны, брили бороду, оставляя усы, а на бритой голове длинный чуб; в битвах были неустрашими и беспощадны для врагов. Греческий историк Прокопий (VI в.н.э.) о нравах их выразился так: «А масаgetы суть величайшие пьяницы из всех смертных».

Звідси версія автора: назва слов'янського племінного об'єднання „хорвати” означає „чорні венети” або „чорні анти”, де „хор” – це карий, темний, вороний, чорний, а „ват” – похідне від найдавніших відомих нам назв слов'янських племен венетів або антів. Пізніше назви слов'ян „венети” та „анти” трансформувалися і одну гілку численних венетських племен ми впізнаємо в назві слов'янського племені в'ятичів.

Пригадаймо, що у давніх письмових джерелах неодноразово згадуються „чорні болгари” та „чорні хозари”, що мешкали на південному сході Європи між Каспійським та Азовським морями.¹

Не виключено, що „чорні анти”, „чорні болгари” та „чорні хозари” - це назви одних і тих самих племен, які ототожнюються давніми авторами у різні часи з тими народами, які були відомі їм краще: за часів Великої Болгарії - з болгарами, а за часів Хозарського каганату - з хозарами.

Існування слов'янських племен на південному сході Європи в II-IV ст. н. е., тобто задовго до заселення сучасної Хорватії в 6 ст.н.е., підтверджується й тими фактами, що в ті часи серед сарматського населення Танаїсу та Керчі вживалися власні назви ХОРВАТ та АНТ, які, очевидно,

¹Особливе значення для подальшого викладу міркувань автора має той факт, що до кінця 19 ст. карачаївців називали „чорні черкеси”.

характеризували якихось осіб за етнічною приналежністю. (Тут поняття „сарматське” населення має не етнічне, а географічне значення і містить перелік найрізноманітніших етнічних угруповань. – І.С.)

У XII ст. поет Нізамі, скориставшись давніми джерелами, писав, що руси до Закавказзя приходили „из страны алан и герков”. Хто такі герки? Можливо нащадки іїрків, про яких згадував Геродот, описуючи скіфський світ за часів завоювань Дарія? А може, герки - керки - черки - харки - іїрки - це назва одних і тих самих слов'янських племен, що жили на територіях усього степового простору від Волги до Дунаю?

Сьогодні добре відомо, що алани знаходились на Північному Кавказі, у верхів'ях Сіверського Дінця та Середнього Дону. Численні пам'ятники аланської культури були знайдені поблизу Харкова в районі Верхнього Салтова, тому увесь археологічний комплекс таких пам'яток отримав назву Салтівсько-Маяцької культури.

Проф. Ю.А. Кулаковський у своїй передмові до праці „Аланы по сведениям классических и византийских писателей” (Київ, 1889), звертаючись до проф. Н. П. Дашковича писав: *“... предоставляю я связать вопрос об Аланах в Южно-русских степях с другим, а именно: о возникновении казачества. Быть может, присутствие среди степняков тюркской расы этого христианского кавка-*

зского народа, коннаго и дикаго, сохранявшего однако свои связи с культурным миром, не лишнее звено в цепи тех фактов, которые создали "черкас" на среднем Днепре".

Місце проживання русів нам також добре відоме - це Руське Поле - рівнина між Волгою та Дніпром, на півночі прикрита лісами, а на півдні обмежена Кавказькими горами та Азовським морем. До нас дійшли десятки давніх писемних згадок про русів на різних ділянках Поля. Пригадаймо похорон давньоруського князя на берегах Волги, докладно описаний арабським мандрівником Ахмедом Ібн-Фадланом та зображений на картині нашого земляка талановитого Генріха Семірадського. Опис зовнішності русів, їх озброєння, одягу, прикрас, помешкань та звичаїв Генріх Семірадський узяв із праці Ахмета Ібн-Фадлана, який здійснив як секретар арабського посольства Багдадського халіфа мандрівку до царя Волзьких Булгарів. Оригінал праці Ібн-Фадлана не зберігся (або ще не знайдений), а розповіді про його мандрівку на Волгу дійшли до нас у працях інших арабських та перських авторів XII, XIII та XVI ст.

У наш час відомості Ібн-Фадлана найповніше наведені у праці професора Харківського університету ім. В.Н. Каразіна Андрія Петровича Ковалевського „Книга Ахмеда Ібн-Фадлана про його мандрівку на Волгу 921-922 рр.” (Харків, 1956). Із арабських рукописів, що дійшли до нас, праця Ібн-

Фадлана найбільш повно (хоча, на жаль, вона містить багато скорочень) була переказана у так званому „Мешхедському рукописному збірнику”, який було складено у XIII ст. у Бухарі, а зараз зберігається у бібліотеці головної мечеті Мешхеда. (Мешхед - головне місто провінції Харасан на сході Ірану. Мешхед є „меккою” для мусульман-шиїтів. - І.С.)

Особливий інтерес у автора даної книги та автора „хорватської” гіпотези про найменування міста Харкова викликали перекладені і вміщені А.П. Ковалевським у свою „Книгу...” уривки з енциклопедії Наджива Хамадані „Диковинки творений” та з твору Аміна Разі „Сім кліматів”. У творах цих авторів уміщені перекази відомостей із праці Ахмета Ібн-Фадлана, що не дійшла до нас. Далі наведено фрагменти зазначених вище перекладів.

Наджив Хамадані – перський письменник другої половини XII ст. Він написав для іракського шаха твір під відомою потім назвою „Диковинки творений”, що становлять цікаву космографію за розділами „Про небесні тіла”, „Про землю: про моря, про гори, про копальні та коштовне каміння”: „Про країни”, „Про рослини”, „Про людину, її особливості”, „Про народи”, „Про джинів, шайтанів, велетнів”, „Про птахів”, „Про тварин”.

У розділі „Про народи” Наджив Хамадані писав: „... *Руси – це численний народ... високого*

росту з білим тілом і красним [рум'яним] лицем. Кожен з них має топор [бойовий] та ніж. Дірхеми [гроші] русів – це хутро білок [і] соболя... Терез там немає, а тільки визначені [стандартні] злитки [металу]. (Мабуть, йдеться про гривні – грошові одиниці у Давньої Русі – срібні чи золоті злитки. – І.С.)... Дома їх бувають з дерева... звідтіля вивозять льон і бобрів. Великі міста там: Київ, Черніг, Харк та Сарук...”

Амін Разі – перський письменник, жив наприкінці XVI ст. у місті Рей неподалік від теперішнього Тегерану. Свій твір „Сім кліматів” він закінчив 1594 р. „Сім кліматів” є географічною, історичною та біографічною енциклопедією, де увесь матеріал розташований за географічним принципом – за сімома поясами. Відносно кожного району або міста наведені відомості про їхнє місце розташування, історію, різноманітні видатні місця, головні продукти та ін.

Згідно з перекладом А.П.Ковалевського, Амін Разі про русів пише наступне: „Русы – это огромная масса людей. Их народ в целом [основном] с красными волосами, высокого роста, с белым телом... Вместо денег [у них] в обращении шкурки белок. Ими они совершают торговые сделки. Точно так же весы в тех местах не распространены. Они совершают куплю-продажу посредством мерной чаши. Мясо свиньи они чрезвычайно любят. Царь их постоянно живет в замке,

очень высоком, и четыреста человек воинов постоянно находятся при нем... Лен этой области и местности знаменит, в особенности лен резиденции ее царя, которая называется Кийава. Из числа [их] знаменитых и известных городов один Черниг, а другой Харка”.

На завершення ремарки про давніх русів можна сказати наступне: враховуючи тему наших розвідок, більш за все з наведених вище відомостей, уміщених у працях Хамадані та Разі, нас цікавить перелік та назви „видатних та відомих” руських міст: Кийава, Черніг та Харка.

Співставлення цих назв з назвами стародавніх українських міст дозволяє зробити висновок, що Кийава – це арабський варіант назви давнього Києва, Черніг – Чернігова, а Харка – Харкова. А існування давнього Харківського городища – це вагомий аргумент на користь такого висновку.

Ще декілька слів потрібно сказати про місто Сарук, яке згадував Ахмед Ібн-Фадлан у X ст. і Наджів Хамадані у XII ст.

На думку автора цієї роботи назви „Сарук” і „Шарук” мають однакове смислове значення і відрізняються лише написом перших літер. За тисячу років, які пройшли з моменту відрядження Ахмеда Ібн-Фадлана до Волзьких болгар, ця різниця могла виникнути і з граматично-фонетичних причин, і за рахунок перекладів.

Якщо ми погодимося, що назви „Сарук” і „Шарук” ідентичні за суттю, то виникає інша паралель між містом Сарук і містом Шарукань, назва якого лежить в основі версії М.О.Аристова про походження назви нашого міста.

Руські літописи, описуючи похід Володимира Мономаха у 1111 р., згадують міста Шарукань, Сугров і Балін.

У 1116 р. син Володимира Мономаха Ярополк повторив похід батька, але в літописах вже, крім Сугрова і Баліна, згадується замість міста Шаруканя місто Чешуєв.

На думку директора Інституту сходознавства ім. А.Е.Кримського НАН України академіка Омеляна Прицака, слово „Шарукан” у алтайських мовах служить для позначення назви „дракон”. Дракон – це грецьське слово і в нашій мові позначає казкове чудовисько – крилатого вогнедихаючого Змія.

Враховуючи це, Омелян Прицак, а за ним і О.Бубенок, в його згаданій раніше праці, вказують, що назва „Чешуєв” є слав’янізованою формою назви Шарукань, тобто калька назви Шарукань (калька – термін у мовознавстві, який означає нове слово, що утворено шляхом буквального перекладу іншомовних слів. – І.С.).

І далі О.Б.Бубенок пише: *„...В 1116 г. в последний раз упоминается летописью на Дону-Донце город Чешуев (Шарукань), а во второй половине*

XII в. на Донце начинает фигурировать Змеёвское городище. Как свидетельствует летопись, Новгород-Северский князь Игорь Святославович, ведя борьбу против половцев, использовал ряд городищ вдоль Донца, среди которых было и Змеевское (Ипатьевская летопись, 1843, с. 129-132). Исходя из этого, можно предположить, что Змеёвское городище возникло на месте половецкого центра Чешуева, о чем свидетельствует название нового укрепленного пункта Руси. Однако во время татаро-монгольского нашествия городище было уничтожено, подтверждением чего является факт отсутствия названия „Змеёво городище” в документах татарской эпохи. Лишь во второй половине XVI в. на этом месте упоминается Змеёвский сторожевой пост. В царском указе 1571 г. отмечен путь сторожевых разъездов от Путивля до р. Мжи и вниз к „Змеёву кургану” (Городские поселения Российской империи. – СПб., 1865. – Т. 5. 4.1. – С. 353).

В XVII в. в «Книге Большому Чертежу» упоминается Змеёво городище и Змеёв курган, расположенные на берегу Донца на территории, прилегающей к современному Харькову. Созвучие названий «Чешуев» и «Змеёво городище» вполне очевидно. Исходя из этого, можно с определенной долей уверенности видеть в Змеёвом городище остатки половецкого центра, известного в летописях под именем Шарукань (Чешуев). Вполне ве-

роятно, что память о Чешуеве сохранилась в названии современного Змиёва, расположенного там же” (рис. 17.5).

Слід особливо зауважити, що повідомлення Ахмеда Ібн-Фадлана, переказані Надживом Хамадані та Аміном Разі, є поки що єдиними писемними джерелами, що свідчать про існування міста Харкова у IX-X ст. н.е. Але є і непрямі джерела. І ось, що пише про русів на теренах між Дніпром і Волгою Б.О.Рибаков.

Б.О.Рибаков, вивчаючи європейську частину географічної карти „Charta Rogeriana”, виготовленої у 1154 р. для норманського короля Сіцилії Рожера II Абу-Абд-Аллахом Мохаммедом Ідрісі (1099- 1166 рр.), дійшов висновку, що річка Русія, що зображена на середньовічній карті, це не що інше, як сучасний Сіверський Донець. І ще, згідно з картою Ідрісі, якщо крокувати на схід від сучасного Переяслава Руського,¹ то за вісім денних переходів середньовічний купецький караван досягне верхов'я Сіверського Дінця². Область, де течуть притоки Сіверського Дінця: Мож, Уди, Лопань, Харків, Немишля, Рогань, Оскол та інші, на карті Ідрісі мала назву Ніварія (рис. 17.6).

¹Переяслав Руський – центр Переяславського князівства Київської Русі, сучасне місто на південному сході Київської області; в працях Ідрісі це місто мало назву – Слава.

²За один караванний перехід в умовах українського лісостепу і степу за один світовий день середньовічні купці долали відстань, рівну 50 км.

Аналіз походження цієї назви, а саме, що в арабській мові написання звуків „н” і „с” відрізняються тільки кількістю діакритичних крапок¹, а також, що при написанні слів існує пропускання голосних літер, привів Б.О.Рибакова до висновку, що Ніварія – це спотворена назва нашого краю Сіверія, тобто Батьківщина наших предків Сіверських слов’ян. І далі Б.О.Рибаков пише:

«...Теперь нам осталось рассмотреть последний город этой системы - Кокиана, отстоящий от Славы на восемь дней пути, т. е. на 200 миль, или 400 км. Несмотря на то, что Идриси в дальнейшем путает Кокиана с Куябой и относит к нему сведения Джеихани-Ибн-Хаукаля о Киеве, в данном отрывке едва ли мы можем отождествить Кокиана с Киевом. Такая путаница свойственна не только Идриси, но и многим позднейшим географам. Начиная с XII в., в арабской географической литературе появляются рядом со старым наименованием Киева, близким к русскому (Куяба, Кунаба, Кав, Киу), новые, мало похожие на прежние; Идриси был как бы на рубеже двух эпох — у него есть и Кав, Киу и Кокиана. Позднее утверждается новое, более громоздкое слово: Димешки (со ссылкой на Идриси) — Каракартия; Ибн-а-Варди—Каркаяна, Каркаяния; Ибн-Аяс- Каркабан (Димешки, Варди и Аяси-средневековые

³Діакритичні або розрізняні крапки – це знаки при певній літері, що означають вимову цієї літери, наприклад, і-ї в українській мові або е-ё в російській.

географы). Разгадка, как кажется, кроется в том, что ко времени Идриси появился новый город с названием, записанным арабами, как Каркабан и т. п.; его-то и путали с Киевом. Где находится этот город, нам поможет узнать текст Идриси: «От Славы до Кокиана, близкого к Болгарам, 8 дней пути. Кокианах обитаем тюрками, известными под названием Руса». На карте Идриси этого города нет. В тексте не указано направление от Славы, но мы можем его определить методом исключения: запад и север исключаются, так как в тексте говорится о каком-то смешанном русско-кочевническом населении, а это могло быть только на юге или на востоке от Переяславля. В южном направлении как раз в восьми днях пути находится Олешье, уже дважды описанное Идриси.

В восточном же направлении путешественник, отправившийся из Переяславля (Славы), через восемь дней пути достигнет верховьев Северского Донца, где нам известен город Шарукань, давно уже отождествленный со знаменитым Донецким городищем близ Харькова. Такая локализация Шаруканя вполне согласуется с летописными данными о походе 1111 г., когда Владимир Мономах овладел Шаруканем, сжег Сугров и прошел далее к Сальнице.

Средневековые дороги пролегали обыкновенно вдоль рек или по водоразделам (уменьшаю-

щим число переправ), поэтому наиболее вероятным следует признать маршрут от Переяславля на Малотин (XII в.) — Прилуки (XII в.) — Ромен (XI в.) — Лебедин — Богодухов — Шарукань (Донецкое городище на юге от Харькова). Длина маршрута по этому варианту около 390 км, что очень точно соответствует восьми дням пути, которые информатор Идриси, составивший этот раздел, приравнивает к 200 милям (394,4 км). Город Шарукань существовал уже в XI — XII вв. На рубеже XI и XII столетий он получил временное название по половецкому хану Шарукану; владевшему восточными ордами половцев. После серии сокрушительных ударов, начатых походом Владимира Мономаха 1111 г., воспетым в специальной повести, область Шаруканя становится русской; половцы откочевали на Северный Кавказ. Шарукань становится русским Донцом.

Информатор Идриси знал, что город Кокианах — Каракартия наполовину русский, наполовину тюркский, что и отразилось в его характеристике. Он верно отметил и наибольшую близость его к Болгарам Волжским. Город Шарукань лежал поблизости от пути Киев — Болгар и был на этом пути почти самым восточным пунктом. Анализ текста и карты Идриси показывает, что верховья Северского Донца были местом 'разветвления двух магистральных путей: один из них связывал Киев (а через него — и Западную Европу)

со Средним Поволжьем, а другой – Киев с Тмутараканью, Нижним Поволжьем и Причерноморьем. Именно поэтому и были так подробно показаны на карте Идриси верховья Северского Донца – р. Руси, с шестью крепостями. Часть крепостей удалось предположительно отождествить с древними городищами IX—X вв. и городами, упоминаемыми в летописи. Сейчас мы должны вспомнить те сопоставления, которые делались выше: Астаркуза – Тахркумука, одна из западных крепостей страны Сиварии, расположенная между двух протоков, это, очевидно, Шарукань – Кокиана – Каркабан, расположенный у слияния Харьковы и Лопании...»

Автор цієї праці навмисно помістив у розповідь про місцезнаходження русів¹ цю велику й дуже об'ємну цитату із досліджень визнаного спеціаліста в галузі стародавньої руської історії Бориса Олександровича Рибакова².

¹Ще раз звертаємо увагу читача на термін „руський”, а саме, що він походить від етноніма „русь”, наприклад, Київська Русь – батьківщина русів.

²Рибаків Борис Олександрович (1908 р.) – відомий археолог, історик, академік АН СРСР, член ряду іноземних академій. У 1930 р. закінчив історичний факультет Московського університету, професор, директор Інституту археології АН СРСР і Інституту історії АН СРСР. Керівник ряду археологічних експедицій, що досліджували давньоруські міста: Чернігів, Любеч, Вітечів та ін. Основні його праці присвячені соціально-економічній і політичній історії східних слов'ян і Давньої Русі, історії давньоруського ремесла і культури, метрології, епіграфії, хронології, літописанню, народного епосу та ін. (рис. 17.7).

У цій цитаті, на нашу думку, є дуже цінні свідчення, що говорять про існування у VIII-XII ст. на території сучасної Харківської області – краю, який Ідрісі називав Ніварія (Сіверія).

Головною річкою цього краю була річка з багатомовним ім'ям Русія, яку пізніше почали називати „Великим Доном”, а в наш час – Сіверським Дінцем.

У Сіверії було місто, ім'я якого у різних авторів звучить по-різному: КАРАКартія, КАРКаяна, КАРКабан, ТаХРКутук, АсТАРКуза, але всі вони мають один корінь карк, хрк, тарк (тут можлива помилка і замість першої літери „к” з невідомих нам причин написали „т”. – І.С.)

Як пише сам Ідрісі, в цьому місті мешкали руси і, судячи з останньої з перелічених вище назв з коренем карк-хрк, і алани-яси, тоб то черкаси.

До речі, про присутність аланів-ясів у верхів'ї Русії свідчить такий факт: син Володимира Мономаха Ярополк Володимирович у 1116 р. ходив походом у Сіверію і привіз додому „жену красну вельми, ясьського князя дщерь”. Також згадаємо, що назва річки Оскол тлумачиться як річка ясів¹.

¹Добродомов И.Г. Оскол//Русская речь. – 1986. - № 3. Добродомов И.Г. Оскол (Этимологический этюд)// Советская тюркология. – 1988. - № 2.

Але ми не можемо погодитися з висновком Б.О.Рибакова, що це місто з'явилося тільки у XII ст. Справа у тому, що Ідрісі не був знайомий зі звітом Ахмеда-Ібн-Фадлана, що був написаний у X ст., після його подорожі до Волзьких Булгарів. Ідрісі у текстах до карти 1154 р. перелічує географічні твори, які були у нього в руках, але праця Ібн-Фадлана серед них не вказана. Разом з тим у звіті Ібн-Фадлана наведені відомі руські міста: Кийава, Черніг, Харка і Сарук.

А тепер згадаймо заяву дербентського правителя у VII ст. н.е. про те, що у нього є два найбільш небезпечних ворога – це хозари та руси. Пізніше давньоруський літописець, говорячи про мешканців Поля, писав: „ ... Поляне, яже ныне зовомая Русь...”

А де жили черки-герки? Слід вважати, що черки-герки, чи харки, жили десь поблизу русів та аланів, і топоніміка підтверджує це: місто Харків, річка Харків та балка Харків у Харківській області, поселення Харківка, Харівка, Харківщина та річка Харкалуж на Сумщині, Харкове в Чернігівській області, річка Харківка під Оршею, три села Харківці, дві балки Середня та нижня Хортиця, курган Караватка у Запорізькій області; Харків під стародавнім Переясловом; Харківці на річці Альті, річка Хорватка в районі Васильківки Київської області; поселення Харив на горі Харивиці, Харкі-

вці у Черкаській області; міста Черкаси, Чернігів, Чорнобиль, Керч та ін.

Історик другої половини XVII ст. Петро Іванович Симоновський у своїй праці "Краткое описание о козацком Малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных: немецкой - Бюшинга, латинской - Базольди, французской - Шевалье и разных русских" так писав *про* появу герков на українських землях:

„...Козаки есть род Скифославенский, кой жительство свое имел, чаятельно, в провинции принадлежащей к Кавказским горам, называемой у древних Ниспанія ... Та провинция Иркания, по автору Исидору Испаленскому (Севільському - І.С.) книги 14, имела многие у себя народы от стороны Западной, кои, за неплодородием земли, в дальние разные переходили стороны, с чего сходственное заключить можно, что наименование козак есть Российское и происхождение его есть от провинции Иркании, которую уповательно император Константин Порфирогеннета назвал Казахиею, в согласіє Славенского наречия, Козакія, что тоже есть, и Ниспанія... Сих Кассагов или лучшим Российским произношением назвать Козаков, уповательно, князь Мстислав, сын Великого Владимира в 1021 г. воевал, как явствует из Российских летописей, следовательно, статья мо-

*жет, что то время и козацкий народ в Малорос-
сии уже жительство имел...”*

Пригадаймо знову працю Юліана Кулаков-
ського про аланів, де згадується „цар гірканів”:
*„...Точное приурочение имени Алан к обитателям
степеней передняго Кавказа дано у Иосифа Фла-
вия... В описании событий Иудейской войны Ио-
сиф Флавий имеет случай сообщить о страшном
нашествии с севера, которому подверглись в 72
году н.э. Армения и Мидия. Варваров, совершив-
ших это нашествие, он называет аланами, приба-
вляя в пояснение, что это скифы, обитающие
около Танаиса и Меотийского озера. Иосиф сооб-
щает при этом будто варваров этих пропустил
царь Гирканов...”*

Прочитавши ці рядки українських істориків,
знову пригадаймо „черкаські” назви на південно-
му сході Європи та ім’я „керкетів” на карті Євро-
пейської Сарматії Птолемея.

На думку автора даної праці, етноніми „рок-
солани” та „черкаси” є складними словами, іден-
тичними за змістом.

Етнонім „роксолани” - це назва численних
племен, що жили на південному сході Європи, ім'я
яких відображає побратимську співдружність рок-
сів та аланів. Рокси – це грецька назва давніх ру-
сів, а алани – це іраномовні пращури сучасних
осетинців. У давнину русичі називали аланів яса-
ми або асами. Пам'ять про асів - ясів зберегли на-

зви міст Астрахань, Азов та Ясси, а також назви річок Оскол і Ворскла. Імена французького актора Алана Делона, улюбленої дружини турецького султана Сулеймана – Роксолани (українка Настя Лісовська викрадена ординцями та за продана у неволю, стала дружиною турецького султана. - І.С.) та героя поеми О.С. Пушкіна Руслана - це теж пам'ять про наших сарматських предків роксоланів-русів та аланів-ясів (рис. 17.8).

Показовим щодо цього є історичний аналог, узятий із праці Б.Семенова „Библиотека иностранных писателей о России” (СПб, 1836). У цій праці уміщений переклад опису мандрівки венеціанського дипломата Іосафа Барбардо до Тани (сучасний Азов. - І.С.) 1436 р., де він прожив 16 років. Описуючи Крим, Барбардо пише: „... на берегу Черного моря лежит сначала Готия, а потом Алания, простирающаяся вплоть до самого Мокастро (сучасне місто Білгород-Дністровський. - І.С.)... От соседства Готов с Аланами произошло, как я полагаю, название Готаланов. Аланы были первоначально обитателями страны. Пришли Готы, покорили их и, смешав имя свое с их именем, назвали себя Готаланами, т.е. народом, составленным из двух различных племен. Все они, равно как и Черкасы (Circassi) исповедывают греческую веру...”

Етніонім „черкаси”, на думку автора, це назва одного зі слов'янояських племен, що мешкали

на південному сході Європи, ім'я якого також відображає побратимську співдружність таврів-керків-герків-черків та ясів-асів. Ми навмисне підкреслюємо „керків-герків-черків” тому, що „керк” - це грецький варіант слова „черк”, оскільки у давньогрецькій мові шиплячий звук „ч” був відсутнім.

Тлумачення терміна „керкет” античними авторами наведено в праці М.Ф. Пономаренка „Черкаси: таємниці топоніма”, опублікованій в Українському історичному журналі (1999, №4). Далі наведено цитату з цієї праці: „...Скілакс і Страбон (грецькі географи, що жили у V ст. до н.е. та I ст. н.е. відповідно. - І.С.) вважали, що *керкетат* – не що інше, як друга назва меотського племені *теоретів*, що походила від грецького слова "*керкетис*" ("*особливе кермо*", "*кормове весло*"). Це слово досить ясно тлумачив ще Фотій. (Константинопольський патріарх, що жив у IX ст. н.е.; особливе значення мають для нас його праці, що описують морські походи русів проти Візантії. — І.С.): „...*Керкети* - індійське плем'я, яке користується довгим кормовим веслом, що називається "*керкетис*"... Нічого адигейського тут, отже, немає, й означення *Керкетіой-Торетай*, що його ми зустрічаємо в "*Перієгезисі*" Діонісія *Перієгета* (III ст.) можна тлумачити як "*теорети з довгими кормовими веслами*" (на думку автора, „теорети” – це відомі нам „таври” – „тіверці”, що з покон віків

жили у Таврії та на землях руського Помор'я. – І.С.).

Не коментуючи вищенаведений текст, скажемо, що пізніше човни такого типу для морських походів були тільки у запорізьких козаків, називалися вони „чайки”. Д.І. Яворницький у першому томі своєї праці: „История Запорожских казаков” (Москва, 1900, с.398) так описував виготовлення чайок:

“... Чайки эти сооружались в особом месте Сичи, называвшемся войсковою скарбницею, и по своему внешнему виду напоминали неополитанские фелюки, испанские баркелонги - с кормы и носа островатые, без киля и палубы, размеров весьма различных: длины от 50 до 70, ширины от 10 до 12 или от 18 до 20, высоты до 12 футов (1 фут = 30,479 см - І.С.). Основой для такой чайки служило дно, выдолбанное из ивового или липового бревна, длиною обыкновенно около 45 футов; к этой основе прибивались с обоих боков, снизу вверх, дубовые доски, длины до 12, ширины до 1 фута каждая, нашивка досок прибавлялась до тех пор, пока лодка не получала означенных размеров длины, ширины и высоты. После этого сооруженную лодку осмаливали смолой и приделывали к ней два руля или загребные весла, одно на корме, другое на носу, для того, чтобы не поворачивать ее с одной стороны в другую и, таким образом, действовать ею свободно, без потери лишнего време-

ни. Затем к бортам осмоленной лодки, с наружной стороны, вдоль досок от кормы до носа, посредством лыка или боярышника, привязывали пучки камыша, толщины от 6 до 18 футов, чтобы предохранить ее от потопления во время морских волн и защитить во время жарких схваток от вражеских стрел. На каждой чайке, смотря по величине ее, прикреплялось от 20 до 30 и даже до 40 весел с обеих сторон; среди чайки ставилась одна мачта, а к мачте, в случае надобности, прикреплялся парус; таким образом, чайка могла идти в одно и то же время и на веслах, и на парусах... В сооруженную таким образом лодку садилось от 50 до 70 казаков... " (рис. 17.9, 17.10).

З найдавніших часів черкаси жили на північному узбережжі Чорного моря (річка Каркінит, місто Каркіна та Каркінітська затока), у Криму (місто Каркінітида поблизу сучасної Євпаторії, про яке згадував ще Геродот, фортеця Киркієр (зараз Чуфу-кале) де, за повідомленням арабського географа Абульфеди (помер 1331 р.), жили аси, гяури (християни. - І.С.) за релігією, печерне місто Черкес-Кермен (на схід від Севастополя та на північ від Балаклави. - І.С.) та в інших місцях. Жили черкаси на берегах Дніпра, на північному та східному берегах Азовського моря, на берегах Сіверського Дінця та Дону, у Прикубанні та на Північно-східному узбережжі Чорного моря (місто Керкетиди).

Вивчення карти Європейської Сарматії Птолемея, з метою виявлення ознак існування давніх керкетів-черкасів, дозволяє нам зробити висновки. Річку Каркінит на карті Птолемея зображено таким чином, що її гирло розташоване між гирлом Дніпра та Перекопського перешийка Криму.

Але на сучасних картах, з якими автор мав можливість працювати, на цьому місці вказано лише безіменний лиман. Ніякої річки немає.

Не вказана річка на цій ділянці і в „Каталозі річок України” (Київ, 1957). Але у „Словнику гідронімів України” (Київ, 1979) наведено наступну згадку про водогін, що протікає через районний центр Херсонської області місто Каланчак: *„река впадающая в Черное море”*.

На жаль, на схемах річок України, що додаються до „Словника”, річка Каланчак не вказана. У зв'язку з цим автор вирішив перевірити наявність річок у цьому місці на старих картах України та Росії. Першою з них була карта Тавричеської губернії, складена Ю.М. Шокальським та вміщена в енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза та І.А. Єфрона (том ІЗ, с.464) (див. додаток 7). На цій карті на ділянці Чорноморського узбережжя між Дніпровсько-Бузьким лиманом та Перекопським перешийком Криму позначено лише один безіменний водогін, що протікає через поселення Каланчак і у вигляді лиману вливається у Каркінитську затоку Чорного моря. На карті Шокальського

позначені горизонталі рівнів поверхні, що дозволяє простежити напрямок тальвегу річки Каланчак за усією її довжиною від селища Нижні Сірогози, повз селища Асканія-Нова, селища Чаплинка і далі до селища Каланчак та лиману на північному узбережжі Каркінітської затоки.

Співставляючи місце гирла та напрямок річки Каланчак на карті Шокальського з місцем гирла та напрямком річки Каркініт на карті Птолемея, можна зробити висновок, що це одна і та сама річка, що мала у різні часи різні назви. Цей висновок підтвердили результати вивчення старовинних карт XVI-XVII ст. із альбомів В.Кордта: „Матеріали по истории русской картографии” (Київ, випуск 1, 1899 та випуск 2, 1910) та „Матеріали до історії картографії України” (Київ, 1931) На старовинних картах річка Каркініт - Каланчак часто зображується у вигляді двох річок, що паралельно протікали з півночі на південь і з'єднувалися в одне річище перед вливанням у лиман. Наприклад, карта І. Массі 1633 р. Згідно з картою І. Массі на березі обох річищ річки Каркініт-Каланчак зазначено шість населених пунктів, назви деяких з них співзвучні назвам населених пунктів на берегах річки Каркініт на карті Птолемея (див. додаток 8).

Але найбільш показовими для нас у цьому порівнянні є те, що на місці правого річища річки Каркініт-Каланчак у XVII ст. та у наш час розташована сумно відома Чорна долина (див. додаток

9). За ствердженням Г.П. Заїки, іншою назвою Чорної долини є Черкес-долина. Чорна долина - назва давня, ми зустрічаємо її неодноразово на старовинних картах. Існують і інші „чорні” назви на старовинних картах цього регіону. Наприклад, на карті Європи Г. Меркатора (1595 р.) також, як і на карті І. Масси (1636 р.), на берегах річки Каркинїт-Каланчак зустрічаємо такі назви населених пунктів, як *Carsina* та *Nigropoli*, де *Nigro* з латинської – чорний. На березі річки Гіпанід (річка Кінські води) – поселення *Nigropon*, а на лівому березі одного з рукавів Дніпра урочище Кара - Тебень (зараз поселення Бережанка Верхньорогачинського району Херсонської області. - І. С.).

Від Перекопу до Дніпра, через Чорну долину проходив Чорний шлях, який на правому березі Дніпра перетинає Чорний ліс та простягається до внутрішніх районів Правобережної України. Слід зазначити також, що Каркинїтська затока Чорного моря, куди на карті Птолемея вливалася річка Каркинїт, на старовинних картах має назву *Golfo de Nigropoli*.

Golfo з італійської - затока, а *Nigropoli* - складне слово, де перша частина „*Nigro*” означає, „чорний”, а друга частина „*poli*” так і залишилась для автора не розкритою. Отже, на думку автора, зміст назви *Golfo de Nigropoli* можна передати як „затока чогось чорного”.

На карті І. Масси на лівому березі річки Каркініт-Каланчак зазначено селище Nigroroli. Звідси можна вибудувати „Затока Nigroroli”. За аналог можна взяти „Golfo de Riga” - Ризька затока.

Ниткою Аріадни може також бути загадковий напис на карті України, складений Бопланом у другій чверті XVII ст., де на акваторії Дніпровсько-Бузького лиману стоїть напис „Pola” (див. додаток 10). Цю карту було неодноразово перевидано, а примірник карти, виданої Аллардом у другій половині XVII ст., потрапив до Петра Першого. Карта йому сподобалась і цар наказав перекласти її російською мовою. Карту було перекладено й видано, але перекладачі, мабуть, не знаючи значення слова „Pola”, так і переклали російською мовою як „Пола.”

Через 150 років після першого перекладу карти Боплана російською мовою її вдруге перекладав відомий знавець класичних та іноземних мов, автор „Истории Малой России” Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський. На перекладеній ним російською мовою карті назва Дніпровсько-Бузького лиману Pola відсутня. Чому так трапилося, не відомо.

Ще дещо про тавроскіфів - русів. На карті Птолемея злиття річок Південний Буг та Дніпро показане не у Дніпровсько-Бузькому лимані, а значно вище за течією Дніпра. Тому на карті грецька колонія Ольвія опинилася на правому березі

не Бугу, а Дніпра. Нас Ольвія зацікавила тому, що її мешканці, як вже було зазначено вище, носили чорні плащі, наслідуючи звичаї сусіднього з нею племені. На карті Птолемея сусідніми з Ольвією племенами були тавро-скіфи, тобто руси, плем'я торекадів (пригадаймо „Керкетіой-Торетаїв, тобто теоретів-торекатов с довгими кормовими веслами”, про яких писав грецький географ III ст. н.е. Діонісій Перієгет) та племена роксоланів.

Візантійські автори часто ототожнювали русів з тавроскіфами. Наприклад, Лев Діакон, який жив у X ст. н.е. та описував війну Київського князя Святослава Ігоровича, писав у розповіді про посольство греків до Святослава наступне: „... он послал к тавроскифам, которых еще называют Русами...”

Євстафій Солунський, письменник другої половини XII ст., коментуючи грецького географа III ст. Діонісія Перієгета, писав: „К северу от Истра (Дунаю. - I.C.) живут следующие племена: германцы, сарматы, геты, бастарны, аланы, тавры или росы, живущие около Ахилова бега, меланхлены, гиппемолги... невры, гиппоподы и агафирсы... Племя же тавров получило название, говорят, от животного вола, т.к. там Озирис, запрягии вола, пахал землю...”. Ми небагато знаємо про те, як тавроскіфи, теорети та роксолани переміщувались за часів „Великого переселення народів”, коли південно-руськими степами проходили

хвилі готів, аварів, болгарів та хозарів. Але в IX ст. н.е. у гирлі Дніпра ми зустрічаємо слов'янське плем'я тіверців. Таври і тіверці - звучить дуже схоже, оскільки кореневі приголосні „Т-В-Р” у цих назвах одні й ті самі.

Це дозволяє говорити про трансформацію назви „таври”, що відбувалася протягом 700 років з моменту складання карти Птолемея. На думку академіка А.Д. Шахматова, тіверці були відтиснуті кочовиками на північ, змішалися з корінним слов'янським населенням, у тому числі і з хорватами, та дали початок сучасній південній українській народності, а древляни та хорвати дали початок північно-українській поліській гілці.

Але не всі тіверці залишили рідні місця. Частина слов'янського населення продовжувала жити на обох берегах Дніпра, а особливо у недосяжних для кочовиків плавнях та на островах Великої Луки, яка починалася біля Хортиці і простягалася більш ніж на 100 км у бік сучасної Каховки.

Відомості про слов'янське населення нижнього та середнього Подніпров'я ми зустрічаємо в давньоруських літописах, коли під час опису подій XII-XIV ст. згадують „чорні клобуки” та „бродники”.

Трохи зупинимось і відповімо на запитання: Хто такі були „чорні клобуки” і „бродники”?

На думку багатьох дослідників, „чорні клобуки” – це збірна назва об'єднання рештків кочо-

вих тюркських племен (печенігів, торків, берендеїв та ін.), що склалося всередині XII ст. біля південної межі Київського та Переяславського князівств. У давньоруських літописах про чорних клобуків вперше згадується в описі подій 1146 р. та останній раз - 1207 р. Чорні клобуки неодноразово використовувались київськими князями як додатковий військовий підрозділ.

Однак автор даної праці не може погодитися з наведеною вище думкою щодо тюркського походження об'єднання „чорні клобуки”.

На думку автора, ядром кристалізації об'єднання „чорні клобуки” було місцеве слов'янське населення, навколо якого осідали рештки вже розгромлених тюркських племен. Центр тяжіння чорноклобукських поселень припадає на територію, розташовану між річками Дніпро та Рось, у межах сучасних Київської та Черкаської областей. Археологічні розкопки курганів та інших могильників, проведені низкою незалежних дослідників у різні часи, узагальнені С.А. Плетньовою в її праці „Древности черных клобуков” (Москва, 1973), показали, що на території об'єднання чорних клобуків мешкали представники різних тюркських племен. Одночасно С.А. Плетньова звертає увагу на такі факти.

"... Внимания заслуживает тот факт, что русские курганы Поросья попадались постоянно в непосредственной близости от кочевнических по-

гребений и даже нередко в кочевнических могильниках (например, у Зеленок). Очевидно, Поросье было заселено не только осевшими на землю кочевниками, но и русскими поселенцами... Эти жители Поросья - "порсяне", как называет их летопись, жили с кочевниками в самом тесном контакте. Возможно даже, что от них пошел у кочевников обычай хоронить мертвых без захоронения костей коня. Возможно и то, что некоторые погребения 1-й группы, которые мы считаем сейчас кочевническими, принадлежат русским... "

Хто ж були ці слов'янські мешканці берегів Дніпра та Росі, що надавали притулок решткам розгромлених тюркських племен? І надавали не тільки притулок, але й своє ім'я „Чорні клобуки”. Немає сумніву, це були ті, хто носили темний одяг. І укладач або один із переписувачів Воскресенського літопису однозначно відповів на це запитання, написавши: „... и вси Чорнии Клобуки еже зовуться Черькасы...”

А хто такі були бродники? Згадки про бродників можна знайти в багатьох давньоруських, візантійських, угорських та латинських джерелах і усі джерела стверджують, що бродники – це слов'янські мешканці степових просторів, що розташовані на північ від Чорного та Азовського морів.

Уперше бродники згадуються у давньоруських літописах 1147 р. Саме у той час міжусобиця

удільних князів привела до бойових сутичок і чернігівський князь Святослав Ольгович запросив допомогу у половців і бродників: „... *Бродници и половци приидорша к нему мнози...*” (Іпатіївський літопис. – СПб. – 1843. – Т.II. – С. 342).

Другу згадку про бродників у літописах ми маємо за 1216 р. під час бойових дій між володимиро-суздальськими князями і новгородським князем Мстиславом Удалим. На допомогу суздальцям прийшли „... *Муромци и Бродници*”... (Лаврентіївський літопис. – СПб. – 1843. – Т.I).

По-третє, бродники у давньоруських літописах згадуються 1223 р. у зв'язку з поразкою руських дружин на річці Калці. Розбрат між руськими князями, зрада половців, значна людська перевага з боку татаро-монголів призвела до поразки руського війська. Проте татари ще три дні не могли оволодіти укріпленим табором князя Мстислава Романовича. Тоді татари удалися до хитрощів і облуди. Вони звернулися за допомогою до бродників і далі літопис пише: „... *Быша же с татари Бронници (бродники – І.С.), а воевода у них Плоския, и той окаянный целова крест к великому князю Мстиславу Романовичу и сущим с ним, яко не избити их, но окупъ взяти с них, и тако предашася ему. Он же окаянный предате их татарам, и город вземъ изсекоша*».

Відомості давньоруських літописів підтверджуються візантійськими документами. Так, Нікі-

та Акомінат, розповідаючи про події 1186 р., згадує „людей с бродов” і стверджує, що вони були гілкою тавроскитів. На думку Омеляна Прицака, термін „тавроскити” вживали візантійські автори як збірне позначення людності Русі. І ще він писав, що „... *бродники, презирающие смерть, ветвь русских, и они народ, повинующийся богу войны*”. А угорські документи згадують про католицьких місіонерів, які йшли в країну Броднію, що розташувалася неподалік від Азовського моря. Є й інші згадки про бродників в угорських документах. Останню згадку в угорських документах про бродників ми зустрічаємо в листі угорського короля Бели IV до Папи Інокентія IV, де говориться: „...*государство Венгрия... окружено различными племенами неверных (не католиків - І. С.), именно: русскими и бродниками с Востока; Булгарами и Босняками еретиками с Юга... татары заставили платить дань особенно страны, которые с Востока граничат с нашим государством, именно: Русь, Куманию, Бродников, Булгарию...*”.

Л.М.Гумільов вважав, що бродники - це нащадки чорних хозарів та предки козаків. (Гумилев Л.Н. Открытие хазарии. – СПб., 2000, с. 292).

Вільгельм де Рубрук, описуючи свою мандрівку до монгольської імперії 1253 р., писав: „...*достигли реки Танаида, которая отделяет Азию от Европы. В том месте, где мы пристали, Бату и Сартак* (хан Батий і його син Сартак. -

І.С.) приказали устроить на восточном берегу поселок Русских, которые перевозят на лодках послов и купцов... Эта река служит восточной границей Русских и начинается из болот Меотиды..." Переткнувши Дон, Рубрук пише: „...к югу у нас были величайшие горы, на которых живут в направлении к пустыне Черкисы (Cherkis) и Аланы или Аас, которые исповедуют христианскую веру и все еще борются против татар..."

Володіння Сартака, починаючи від Судака в Криму, описані Рубруком так: Сартак „... живет на пути христиан, т.е. Русских, Валахов, Булгаров Малой Булгарии, Солдейнов, Керкисов и Аланов, которые все проезжают через его область, когда едут ко двору его отца (Батия. - І.С.), привозя ему подарки..."

(Солданія - італійська назва Судака - головного порту Криму всередині XIV ст., у російському варіанті - Сурож – І.С.).

А ось, що пише про бродників та Чорних клобуків Є.П.Савельєв у книзі „Древняя история казачества” (Часть I, Новочеркасск, 1915. - С. 174-177).

«... О бродниках и их многочисленности в Донских степях неоднократно говорят как русские, так и иностранные летописцы. Рубруквис, посол Людовика Святого, Французского короля к Батюю, а также посол Папы Плано Карпини, посетивший Батюя в 1246 году, говорят о многочис-

сленных остатках славяно-русского и алан-ясского населения в придонских степях, живших свободно и исповедовавших христианскую веру. Духовенство их жило при дворе Батыея и свободно совершало богослужения в христианском войске. Для христиан, живших в Золотой орде, в 1262 году была учреждена особая епархия – Сарайская. Епископ этой епархии жил в столице Золотой орды Сарае и именовался Сарским и Подонским и подчинялся московскому митрополиту. Епархия эта просуществовала до конца XV в.

От смешения алан-ясов с русскими, говорит Рубруквис, образовался «народ особенный»; народ этот известен по русским летописям под именем бродников. Некоторые историки полагают, что бродники образовались в хазарский период из дружин, назначение которых было охранять броды или переправы и сопровождать купеческие караваны. Другие производят «бродник» от слова бронник, т. е. носитель брони, но ни то, ни другое не верно. Бродники, по русским летописям, были известны раньше нашествия монголов; они нередко шли в наемные дружины к русским князьям в борьбе их за уделы, а иногда вместе с половцами нападали на русские окраины. В то время, как родственные им казахо-черкасские общины, отстаивая свою независимость от половцев, сгруппировались на нижней Кубани и на Днепре, бродники свободно разгуливали в придонских степях и

по найму служили то тем, то другим владельцам, в сущности никому не подчиняясь и управляясь избранными из своей среды головами или воеводами (боеводами). Следовательно, под словом «бродники» русские летописцы разумели «свободных, вольных людей», бродивших «в придонских степях и имевших, по словам Рубруквиса, главный прибой на Дону у Переволоки, там, где Дон сближается с Волгой.

Эти закаленные в боях воины-космополиты, затерявшиеся среди чуждых им иноплеменников, все необходимое для себя добывали войной, охотой и рыбной ловлей. Неблагоприятные условия жизни не позволяли им возводить дорогих построек и иметь большие многолюдные города: почти полукочевой образ жизни требовал от них возможно меньше уделять времени на подобные сооружения; они строили для защиты от холода и непогоды землянки и кухни из плетней и камыша. Зато, по свидетельству очевидцев, Рубруквиса и др., они не отказывали своим женам и дочерям в изысканных нарядах: «жены их украшали голову, подобно французженкам и опушивали низ своего платья белками, выдрами и горностаями». Мужчины одевались скромнее; летом и зимой они носили высокие черные бараньи кафтаны и шапки. Русские летописи бродников обобщают с «черными клобуками», т. е. с переселившимися на Днепр, в Киевскую область, в X-XII вв. казаками-

черкасами или беловежцами. «И скопя свою дружину пойде, поима с собою Вячеславль полк весь и все черные клобуки, еже зовутся черкасы» говорит Киевская летопись.

Вдумываясь глубже в смысл этих летописей времен Половецкого владычества в Придонских степях, приходится прийти к заключению, что бродники этого времени были остатками народов хазарской монархии, не захотевшие подчиниться ни русским, ни половцам и оставшиеся на старых насиженных местах. Во времена Рубруквиса (1224-1253 гг.) бродники уже являются народом сильным и многочисленным, исповедующим христианскую веру. Это вольные люди и шли на службу к русским князьям. Летопись этого времени говорит, что в дружинах княжеских были: «бродницы мнози». Некоторые наши историки недоумевают, почему воевода бродников Плоский, стоявший, по словам нашей летописи, с 30-тысячным отрядом на реке Калке, не помог русским князьям в битве с татарами и даже явно держал сторону последних, уговорив к сдаче Киевского князя Мстислава Романовича, а затем связал его вместе с двумя его зятьями и выдал татарам. Вопрос решается очень просто. Делом завоевания России руководили папские агенты, обещавшие местным жителям всякие льготы, а в особенности тем, которые им помогали. Кроме того, в полчищах татар было много христиан из Средней

Азии, пользовавшихся многими привилегиями и свободой вероисповедания. Русские князья того времени стояли далеко не на высоте своего призвания: вечные ссоры и войны за уделы, сопровождающиеся разорением и избиением мирных и беззащитных жителей, коварство, зависть друг к другу и клятвопреступления, влекущие за собой гибель целых областей, сел и городов и другие преступления не внушали свободолюбивым бродникам доверия, а потому они очень неохотно шли к этим князьям на службу и в данном случае не хотели помочь в постигшей их беде. В варварстве и жестокостях русские князья удельного периода превосходили даже самих татар. В этом каждый может убедиться, изучивши эту эпоху русской истории».

Навіть ураган нашестя Батия не зміг стерти „черкаські сліди" на берегах стародавнього Славутича. 1245 р. Римський Папа Інокентій IV після вторгнення Батия у Європу відіслав місію до монгольського імператора. Завданням її було зібрати на місці правдиві відомості про татар та про положення християнських народів в Азії. На чолі Папської місії був монах - францисканець Плано Карпіні, який після повернення зі своєї трирічної подорожі склав докладний звіт. Шлях місії починався у Ліоні, потім через Німеччину та Польщу Плано Карпіні прибув до руських князівств. Із Києва мандрівники рухалися добре відомим київсь-

ким князям шляхом уздовж правого берега Дніпра до порогів. У районі порогів відомим бродом¹ переходили на лівий берег Дніпра та через Команію (Половецькі володіння. - І.С.) прямували до Сіверського Дінця, Дону та Волги, де в ті роки була ставка Батия.

Плано Карпіні, описуючи сусідні з Команією народи, пише наступне: *"...С юга же к Команиии прилегают аланы, чиркасы, хазары, Греция и Константинополь, а также Земля иберов... а с Запада прилегают Венгрия и Руссия..."*

Описуючи шлях від Києва до переправи на лівий берег Дніпра, Плано Карпіні пише: *„ ... из Киева прибыли к некоему селению, по имени Канов (місто Канів; дата заснування не відома, але в історичних документах існує згадка про Канів у 1149 р. - І.С.), которое было под непосредственной властью татар. Начальник же селения дал нам лошадей и провожатых до другого селения, начальником коего был алан по имени Михей."*

Сьогодні, якщо подивитися на географічну карту України, наступним містом на південь від Канева на правому березі Дніпра є місто Черкаси.

На жаль, Плано Карпіні не вказав назви поселення, де начальником був алан Міхей, але у да-

¹Мова йде про відомий з найдавніших часів Карійський брід, який розташовувався у створі балки Кічкас вище острова Святого Георгія (нині острів Хортиця на території сучасного Запоріжжя; брід, як і самі пороги, затоплені після будівництва греблі ГЕС - І.С.)

ному випадку це не має суттєвого значення. Важливе те, що у найближчому до Канева поселенні був начальник алан, тобто ас, а аланами, або асами на Дніпрі мали бути лише черкаси. І ще Плано Карпіні, згадуючи землі, що їх підкорили монголи, поруч з руфенами (руськими) називає „чиркаси”.

Вірогідно, що сучасне місто Черкаси було побудовано саме на місці того поселення, яке 1246 р. відвідав Плано Карпіні. Коли було засновано місто Черкаси, ми не знаємо. Але знаємо, що це було не просто звичайне місто, а центр Черкаського староства, а потім резиденція гетьманів українського реєстрового козацтва.

На думку автора, заснували місто Черкаси, наші предки черкаси – об’єднані племена слов’ян та аланів-ясів, корінні мешканці нижнього Подніпров’я, первинне населення північних берегів Чорного та Азовського морів, предки сучасних українців.

Не можна погодитися з прихильниками версії про те, що місто Черкаси заснували адики – черкеси, які прийшли з північного Кавказу після монгольської навали. Причин для такого ствердження декілька.

Насамперед тому, що в давні часи на Кавказі не існувало народу, який би себе називав черкесами. Так називають, починаючи з XIV ст., народи адигейської групи: абхазів, кабардинів та адиків. До того ж, називають їх так лише сусіди, а самі

народи адигейської групи з гордістю іменують себе адигами. У давньоруських літописах народи адигейської групи називалися косоги.

Ця традиція досить живуча. І сьогодні осетини своїх сусідів, як і тисячу років тому, звуть косоги.

А зараз уявімо, що частина адигів, яких сусіди звали косогами, піднялися з рідних місць і рушили у далеку мандрівку до берегів Дону та Дніпра, на берегах цих річок заснували два міста й назвали їх тим ім'ям, яким себе не називають: Черкаси на Дніпрі та Черкаськ на Дону. І відразу ж ці міста стають оплотом не адигейського населення, а слов'янського. Як бачимо з наведеного вище, версія про заснування цих міст прибулими з Кавказу черкесами має занадто багато протиріч.

На думку автора, події розгорталися інакше. Велике переселення *народів* примусило місцеві меотські племена (й не тільки меотські) об'єднуватися, щоб захищати свої землі і власну незалежність. Таким чином з'явилися об'єднання роксоланів та черкасів. *„...Первыми, на кого обрушились гунны после форсирования Волги в начале 70-х гг. IV в., были аланские племена,.. Аланы оказали им упорное сопротивление. Но гунны, по словам Марцеллина (Аммиан Марцеллин - римский историк IV в. н.е. - I.C.), произвели "страшное истребление и опустошение, а с уцелевшими заключили союз и присоединили их к себе... " В 371 г.*

главные силы гуннов, увлекая за собой покоренные массы алан, продвинулись через низовья Дона к Северному Причерноморью. Другая часть гуннов, преследуя уцелевшие группы аланских племен, двинулась на Северный Кавказ по прикаспийским степям на юг до Терека и Кубани, а затем на Запад - до Таманского полуострова. Произведя страшные разрушения и опустошения на этом пути, они вышли через Крым в междуречье Дона и Днепра и там соединились с основной ордой, двигавшейся более северной дорогой... Положение адыгских племен еще больше ухудшилось в связи с тем, что в конце IV или начале V в.н.э. выселившиеся из Крыма готы-тетракситы захватили часть Черноморского побережья на Тамани и в прилегающих к нему районах, вытеснив оттуда керкетов на восток... В результате всего этого в IV-V вв. политическая роль меотских племен на Северо-Западном Кавказе была настолько подорвана, что их этническое название очень редко упоминается в письменных источниках того времени..."¹

Однак згадки про меотські племена, в тому числі і слов'янські, зберегли гідроніми та топоніми північних схилів Кавказького хребта. Це такі гідроніми, як Велика та Мала Лаби, Уруштен, Урух,

¹История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. – М.: Наука, 1988. – с. 94-95.

Рошня та численні топоніми на зразок Рошня - Корт, Рошня - Чу (Руська вершина, Руське міжгір'я); Старий, Новий, Середній Урух, Цумада - Урух, Урміє-дук (Руський хребет), Орс - дук, Арсієл-дук, Каркен-дук, Урз-мехкіє (Руське володіння), численні Орс, Орсь, Орсой аул, Орсойн ін (Руське міжгір'я), Орс пен (Руська стіна), Орси Корт (Руська вершина), Орси Хасит (Руське джерело), Орсата молу ам (Руський водопій або дослівно: місце де руські п'ють з озера), Русун, Русуй та безліч інших.

На думку автора, нащадки саме цих слов'янських племен здійснювали у IX-X ст. морські походи вздовж західного берега Каспійського моря, а у X ст. посеред тюркських та адигських племен створили слов'янське Тмутараканське князівство.

Тмутараканське князівство існувало до початку XII ст. Подальша доля слов'янського населення Північно-Західного Кавказу досить трагічна. Спочатку в XII ст. їхні землі захопили половці, а у двадцяті-тридцяті роки XIII ст. татаро-монголи двічі здійснювали всевинищуючі походи проти мешканців Північно-Західного Кавказу. В перському літописі Рашид Ал-Діна повідомляється, що одночасно із завоюванням руських земель, восени 1237 р. монгольські царевичі *„Менгу-каан... и Кадан пошли походом на черкесов и убили государя тамошнего...”*

Цей похід не був пересічним набігом, оскільки він тривав кілька місяців, а на чолі його були видатні воєначальники, двоюрідні брати хана Бату. Взагалі підкорення народів Північно-Західного та Центрального Кавказу тривало протягом великого проміжку часу. І хоча Плано Карпіні писав, що на момент його місії до монгольського імператора вже були переможені „комуки” (половці), „алани або ас”, тарки та „чиркаси”, опір загарбникам тривав і головна аланська фортеця „*славный град ясский Дадаков*” була захоплена лише в 1278 р., тобто через 41 рік після походу татаро – монголів у 1237 р. *"Трагическими оказались последствия татаро-монгольских погромов... По данным письменных и археологических источников были уничтожены сотни поселений края. Обширные, густо заселенные районы предгорно-плоскостной части края, где интенсивно развивались различные ремесла, земледелие, скотоводческое хозяйство, были почти полностью опустошены и превращены завоевателями в поросшие травами кочевья. В результате неоднократных погромов Алания как политическая единица перестала существовать. Одна часть многочисленного аланского населения была уничтожена, другая - вовлечена в губительные завоевательные походы татаро-монголов или выселена в отдаленные районы Монгольской империи, третья часть - загнана в горы Центрального Кавказа... Татаро-монгольское на-*

шествие привело к качественным изменениям в экономике, культуре и быте значительной части предгорно-плоскостных районов Северо-Западного Кавказа. Сущность этих изменений заключалась в том, что многие адыги, для которых издревле было характерно оседлое земледельческо-скотоводческое хозяйство, перешли к полукочевому образу жизни. Основу их экономики составляло экстенсивное скотоводство, которое требовало обширных пастбищных угодий. В этой связи и началось продвижение определенных групп адыгов на север..., где к концу XIII-XIV вв. они расселились на значительной территории, высвободившейся от алан. Тем самым было положено начало обособлению части адыгов в самостоятельную народность - кабардинцев... Последствия татаро-монгольского нашествия вызвали также значительные перемещения в среде абазин, родственников адыгам, предки которых проживали с древнейших времен на территории Абхазии и к северо-западу от нее. Массовое переселение абазинских племен на Северо-Западный Кавказ вплоть до Верховьев Кубани началось в Золотоордынский период (XIII-XIV вв.). Переселению абазин на северные склоны Кавказского хребта благоприятствовало и уменьшение плотности населения в результате татаро-монгольских погромов и, в частности, гибели Западной Алании”.

Вищенаведені цитати із ґрунтовної праці „История народов Северного Кавказа с древних времен до конца XVII ст.” пояснюють, чому групу народів адигського кореня тюркомовні народи почали називати черкесами. Згадані адигські племена після розгрому аланів та черкасів оселилися на їхніх землях, а ім'я попередніх мешканців цього краю черкасів закріпилося за новими мешканцями цих територій у формі „черкеси”. Повернімося знову до висновків на сторінках „Истории народов Северного Кавказа”, де читаємо: *“...Впервые названием "черкесы" письменные источники стали обозначать адыгов в 30-х годах XIII в. Монголы зафиксировали этот этноним в форме "серкесут". Позже в XIV-XV вв., черкесами стали называть адыгов восточные, европейские и кавказские источники.*

Появление термина связывают с политическими событиями XIII в., а именно с разгромом татаро-монголами алан, оттеснением их в горы и расселением в Предкавказье тюркоязычных народов. С этого времени и этнические названия северокавказских народов стали фиксироваться и распространяться в источниках через призму тюркских языков. И, как полагают исследователи, этноним "черкес", возникший в среде тюркоязычного населения для обозначения адыгов, был воспринят лицами, посетившими Северный Кавказ, а от них вошел в европейскую и восточную литера-

туры. Хорошо знакомый с Северо-Западным Кавказом генуэзец Д.Интернако сообщает, что "зи-хи", называемые так на языке простонародном (итальянском), греческом и латинском, татарами и турками, именуемые черкесы, сами себя называют "адыга". Они живут (на пространстве) от реки Таны до Азии по всему тому морскому побережью, которое лежит по направлению к Босфору Киммерийскому, ныне называемому Восперо".

І від себе додамо, що саме на цих землях раніше розташовувалося (до половців і татаро - монголів) слов'янське Тмутараканське князівство.

Стародавні топоніми, у коренях яких зустрічаємо морфеми „харк“, „черк“, „чорн“ - це сліди наших предків. І те, що вони майже усі розташовані у землях полян, можна пояснити. Племена, що жили на південному сході Європи, першими відчували удари печенігів, половців, що рухалися із глибини Центральної Азії. Воювати доводилося майже безперервно; не встигали відбити одну хвилю, як азіатський вулкан вивергав все нові й нові хвилі новоприбулих. І так протягом багатьох сотень років. Під тиском прибулих племен корінні мешканці цієї місцевості були вимушені залишити свої рідні землі.

Одні слов'янські племена переселилися на захід у басейн Дунаю, там де сьогодні лежать Болгарія, Угорщина, Словакія, Австрія, Словенія, Хо-

рватія, Сербія, Македонія, Чорногорія, Боснія та Герцеговина. Зверніть увагу на югославські топоніми, корені яких близькі до кореня у слові Харків - „харк”. Це річка Керка на кордоні Словенії та Угорщини та річка Чернець неподалік від Загреба; місто Хртківці на річці Саві, Харканівці неподалік від річки Драви, місто Харкани поблизу від кордону Хорватії та Угорщини, місто Черномель на кордоні Словенії та Хорватії, острови Крк та Хвар на Хорватському узбережжі Адріатики. А ще річки Югославії та України з тотожними назвами. Наприклад, річка Неретва, що вливається в Адріатичне море неподалік від Дубровника та річка Неретва, притока Західного Бугу, річка Сана в басейні річки Сави та українська річка Сан у басейні Вісли, річка Тиса в Югославії та три річки з такими ж назвами в Україні: Тиса, Біла Тиса та Чорна Тиса; річка Лаба - ліва притока Кубані.

Мешкали давні хорвати не лише між *Карпатами* та Дністром, але й на рівнині між Дніпром та Волгою. Річки Волга, Дон та Оскол, що протікають цією рівниною, араби називали слов'янськими річками. Горці, мешканці північних схилів Кавказу, усіх, хто населяє цю рівнину, називали мешканцями Поля, або полянами. Арабські писемні джерела, що дійшли до нас, повідомляють, що слов'яни мали три великих об'єднання племен: Новгород, Київ та Артанія.

На думку автора, Артанія - це південно - східна частина Руського Поля, яка розташована між Сіверським Дінцем та Волгою і примикає до північних схилів Кавказу й узбережжя Азовського моря. Арта або Артанія - це лише калька назви Полян і на вайнахській мові, якою розмовляють інгуші, означає „поле”. Самі араби з полянами не стикалися, а всі відомості про мешканців „Поля” отримували від посередників - горців Кавказу. (Тут поляни - географічне поняття, що об'єднує усіх мешканців Поля.) Цим можна пояснити, що у візантійських джерелах Артанія не згадується, а лише в арабських.

Інші слов'янські племена йшли на північний захід та північ, де серед корінного фінського населення басейнів Оки та Верхньої Волги ми зустрічаємо слов'янське плем'я в'ятичів. Академік А.А. Шахматов вважав, що південна частина Рязанської області була заселена у давнину вихідцями з верхів'їв Сіверського Дінця та Дону. Населення північної частини Рязанської області „окає”, а південної - „акає”. Звідси гіпотеза А.А. Шахматова про різні шляхи міграції під час заселення краю. В'ятичі - слов'янське плем'я, що населяло у давнину території, де сьогодні розташовані Калузька, Орловська, Тульська, Московська, Рязанська та В'ятська області. Згідно зі свідченням давньоруського літопису, своє ім'я слов'янське плем'я в'ятичів отримало від вихідця з Польщі ляха

В'ятки. Але автор вважає, що назва „в'ятичі” - це трансформовані назви давніх слов'янських племен венетів та антів. На підтвердження такої думки можна зауважити, що археологічні пам'ятки Оки та Верхньої Волги не доводять зазначеного у літописній легенді факту про близьку спорідненість в'ятичів із західними слов'янами.

Згадки про ці переселення через багато століть дійшли до давнього літописця, який писав: *„... по мнозех же временах сели суть словени по дунаеви, где есть ныне угорська земля и болгарська. Ото тех словен разидошася по земле и прозвалася хорвати и сереб и хорутане...”*.

Історичні джерела свідчать, що слов'янські племена заселили Подунав'я у середині першого тисячоліття нашої ери. Звідки прийшли до Дунаю слов'яни, давній літописець не пам'ятає і тому про це не пише. Але відгомін подій зберігся у пам'яті народу. До нас дійшли давні народні пісні, які розповідають про казковий світ стародавніх богатирів. І хоча світ богатирів казковий, у ньому, як у дзеркалі, відбилися історичні події найдавніших часів, що вразили народну уяву та закарбувалися у пам'яті.

Щодо цього є показовою давня пісня про богатыря Дуная, сина Івановича, ім'я якого має річка Дунай. У цій пісні можна викреслити три характерних моменти, що нас цікавлять. Це те, що Дунай не схожий на інших богатирів і до Києва

прийшов з іншої місцевості, де „... служил Дунай
во семи ордах, Во семи ордах, семи Королям...”

Незважаючи на це, Дунай – саме руський богатир, що підкреслюється у пісні його ім'ям та по батькові „син Іванович”, яке завжди вказує на руське походження фольклорних героїв. Наприклад, Ілля Муромець син Іванович, Іван Царевич або як у старовинній пісні про Єрмака, де є такі слова: „Как у нас было на Тихом Дону Ивановиче, живут, слынут люди вольные, казаки донские...” (Пивоваров А. Песни-былины Донского края. – Новочеркаськ, 1885) Також не слід ототожнювати поняття „руський” з поняттям „російський”. Перше має відношення до поняття „Русь”, наприклад, Київська Русь, Руське Поле, руський богатир та ін.; друге має відношення до Російської держави. – І.С.).

Закінчилося життя богатиря у водах річки, ім'я якої і зберігає пам'ять про нього, богатиря Дуная:

„...Поэтому... Быстра река Дунай слывет;
Своим устьем впала в сине море...”

Можливо, корені легенди про братів Радима та В'ятка теж пов'язані з переселенням Артанії, і в'ятичі заселили верхів'я Дніпра та Оки не із Заходу, а підіймаючись Дінцем та Доном. І недарма легендарний Ілля Муромець, син Іванович, селянський син із села Карачарівка поблизу міста Мурому йде крізь „В'ятські ліси”, повз Чернігівське

місто Карачаїв на південь, до „колиски руської народності до стольного Київ-граду”. Зверніть увагу, Ілля Муромець йде не на захід до землі ляхів, звідки нібито прийшов його предок В'ятко, а на південь. І тут, на півдні, в Іллі Муромця виявляються загадкові родинні зв'язки зі Збутом Борисом Королевичем з роду Короля Задонського. Це слова з пісні про Іллю Муромця, а з пісні слів не викинеш.

А ось відомості зовсім іншого характеру, але за своєю суттю близькі до тих, що ми знайшли у пісні про Іллю Муромця.

У річку Харків вливається річка Муром, у верхів'ї якої на кордоні Харківської та Белгородської областей стоїть місто Муром. Найдавніше руське місто Муром розташоване на Мордовській землі на березі річки Оки, де слов'янське поселення з'явилося ще до Київської Русі.

Харківську область перетинає Муравський шлях - найдавніший шлях з Криму, який розташовується по лінії водоподілу басейнів Дніпра та Сіверського Дінця. Українська мова зберегла до наших часів слово „Мур”, що означає - кам'яна стіна фортеці. Міста, обнесені мурами, існували поблизу Харкова ще до Київської Русі. Це були міста періоду Салтівської культури, і після того, як їх було зруйновано у X ст. н.е. під ударами печенізьких орд, кам'яні споруди на території сучасної Харківської області почали мурувати лише через 700 років!

Усе це свідчить про те, що у цій місцевості перед появою печенігів було „Королівство Задонське”. Це була хозарська держава, що об’єднувала у VII-IX ст. н.е. багато племен, між яких були і слов’янські.

Під тиском пришельців слов’янські племена полишали рідні землі та відходили на захід, північний захід та північ, споруджуючи для захисту своїх земель рови та вали величезної довжини. Народ їх називав „Змієвими” надаючи їм значення кордону між землями слов’ян та землями, що потрапили під владу завойовників. Усього в Україні понад 1000 кілометрів Змієвих валів! І сьогодні залишки цих валів ми зустрічаємо у найрізноманітніших місцях нашої Батьківщини. Є Змієвий вал і під Харковом на Муравському шляху поблизу селищ Валки, Перекоп та Високопілля.

Документи середини XVII ст. свідчать, що Змієві вали на території Харківської області існували ще до заснування Харкова, а значить, і до монгольської навали. Викликає сумніви припущення, що ці велетенські споруди будувалися за часів Київської Русі, коли землі, де сьогодні розташована Харківська область, неподільно належали кочовикам: торкам, печенігам, а потім половцям. Досвід наступних років показав, що для зведення таких споруд потрібні десятки тисяч робочих рук та роки будівництва. У середині XVIII ст. від Орелі до Дінця на берегах річок Берестової та

Береки для захисту від кримських та ногайських навал будували „Українську лінію”, яка була безперервним валом з ровом та 16 фортецями. Будівництво велося протягом трьох років, при цьому 1731 р. працювало 30 тисяч, 1732 р. - 30 тисяч, а 1733 р. - 20 тисяч осіб. Таких ресурсів Київська Русь у цій місцевості не мала, а це означає, що згадані вали на теренах сучасної Харківської області були споруджені до Київської Русі, тобто у період, коли ці землі були ще густо заселені артами.

Відступаючи, частина „чорних слов'ян” оселялася між спорідненими слов'янськими племенами, утворюючи нові поселення, які, на відміну від місцевого населення, отримали назву „чорні”. І не є дивним те, що за межами землі полян та сіверян, тобто у самій Артанії, таких назв немає, оскільки там усі поселення були „артанськими”. Таку ж картину можна спостерігати сьогодні в Югославії. Вздовж усього хорватського кордону розкидані "хорватські" назви міст та сіл: Хрватині біля Трієсту; річка Керка та місто Харкані в Угорщині; Хртківці у Сербії; Хортиця у Косові; Хрвачани, Хрватсько Село, Хрватські Благаї на кордоні з Боснією та Хрваце на кордоні з Герцеговиною. У центрі такі назви ми не зустрічаємо.

Зв'язок сучасних хорватів зі своїми південно-східними предками можна простежити за наступним ланцюжком, кожен ланку якого так чи

інакше можна довести: хорвати - серби, серби - сіверяни.

Центром сіверської землі був Чернігів, заснований князем Чорним. Але саме чернігівські князі мали Тмутаракань за свою „вотчину”. Безумовно, щось, чого ми сьогодні ще не знаємо, давало їм підстави родичатися із земляками на берегах Кубані. Можливо, то був „поклик пращурів”. Можливо, забуті нами зв'язки давніх мешканців „слов'янських” річок (Дніпра, Дінця та Дону) допомагали запорожцям залишати у другій половині XVIII ст. береги Дніпра та селитися на берегах Кубані.

Нитка Аріадни таких міркувань привела нас до берегів Азовського моря, давньої Меотиди, де розташувався третій слов'янський центр - Артанія. Гадаємо, що не випадково „оселедець” українських козаків носив князь Святослав, а ще раніше так обстригали голови владик, що жили на берегах Дону та Кубані, і яких називали „князями з обстриженими головами”. Пізніше, у XVI-XVII ст. русько-литовських князів, що носили оселедець, називали сарматськими князями.

Про існування південно-східного слов'янського центру згадується у найрізноманітніших джерелах: країна Артанія, руська церква за статутом Льва Філософа, християни Шаруканя та Хозарії, бродники у південних степах, нитки, що пов'язують Чернігів та Тмутаракань та ін.

І, можливо, автор „Слова про похід Ігоря” у своїх рядках. – „...Див кличет... на верху дерева, велит прислушатися землям незнаемым: Волге и Поморью, Посулью и Сурожу и Корсуню и тебе, Тмутараканский болван” - звертається не до ворожих земель, а до земель, втрачених слов'янами під тиском кочовиків: від берегів Волги до Чорномор'я, від Сули до берегів Криму та Тамані.

Цією цитатою зі „Слова про похід Ігоря” автор завершує виклад власної версії про походження назви нашого міста.

Переказ легенд про походження назви річки Харків та міста Харкова допоможе читачеві відокремити вигадку від фактів.

Переказ гіпотез - це ще не вирішення питання, що нас хвилює, а тільки його постановка.

Вирішення цього дуже складного та заплутаного питання ще попереду. І тут слово за нашими вченими, а у першу чергу - за археологами. Пошук залишків культурних шарів на давньому Харківському городищі¹, точне датування усіх

¹Розвідницькі археологічні дослідження професора Харківського університету ім. В.М. Каразіна А. Федорівського, проведені у 20-х роках минулого століття на території Торговельного майдану - історичного центру Харкова, виявили культурні шари X-XII ст. (Торговельний майдан 1924 р. було перейменовано на майдан Рози Люксембург, яким він залишається і у наш час. - І.С.).

підземних ходів Харкова та Змієвих валів на Муравському шляху - ось наріжні камені цієї проблеми.

Для вирішення поставленої у праці проблеми також необхідні дослідження філологів - фахівців у галузі порівняльно-історичного мовознавства.

Вирішивши усі ці проблеми, ми зможемо переконатися, що наше місто Харків належить до найдавніших міст нашої Батьківщини.

Рис. 17.1 – Козир-високий комір боярського одягу XVII ст.

Рис. 17.2 – Церква Іоана Предтечі у Керчі –
найстаріший християнський храм на
теренах України

Рис. 17.4 – Семірадський Г. Похорон руса. Олія. (Центральний історичний Музей, Москва)

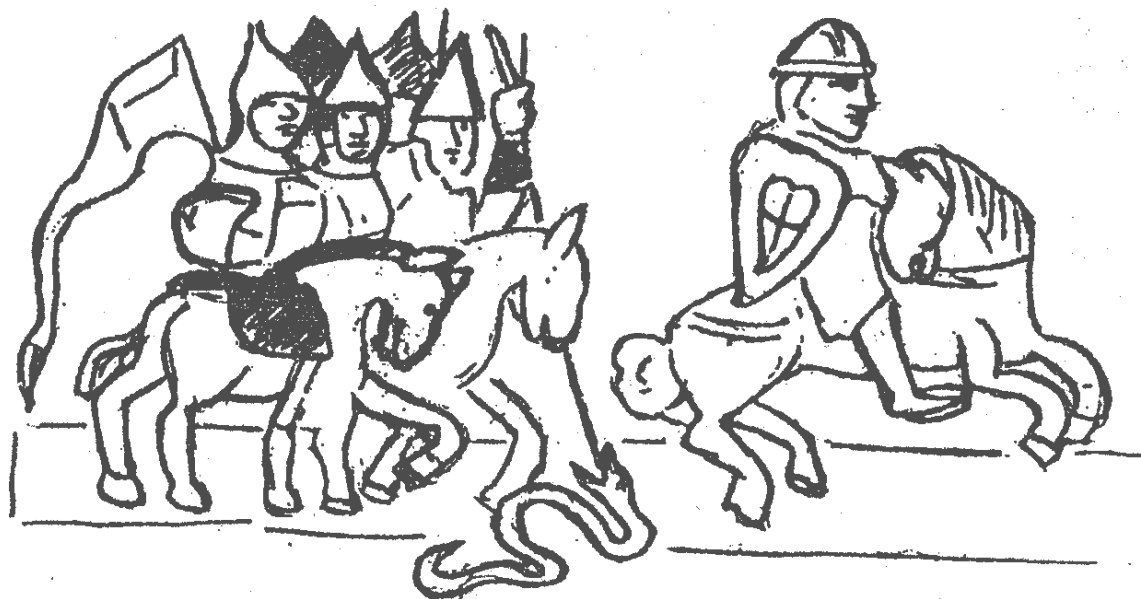

Рис. 17.5 – Мініатюра Радзівіловського літопису, що ілюструє похід Володимира Мономаха у 1111 р. і підкорення міста Шарукань

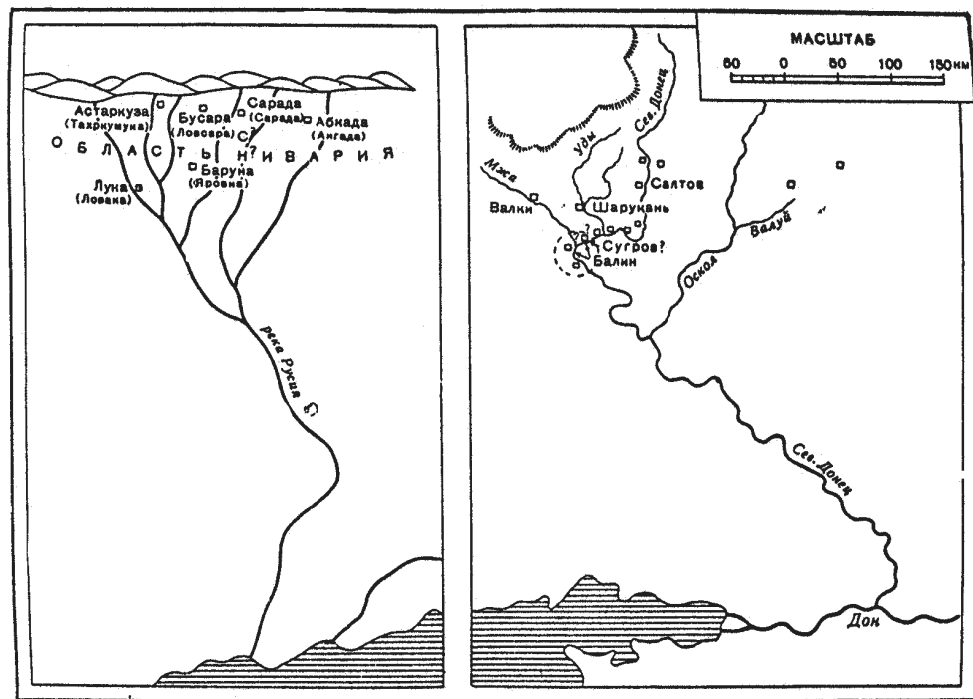

Рис. 17.6 – Порівняльний аналіз Б.О.Рибакова карти Ідрісі з сучасною картою

Рис. 17.7 – Фото Бориса Рибакова

Рис. 17.8 – Невідомий художник.
Портрет Роксолани. Фрагмент картини
XVI ст. (Львів. Історичний музей)

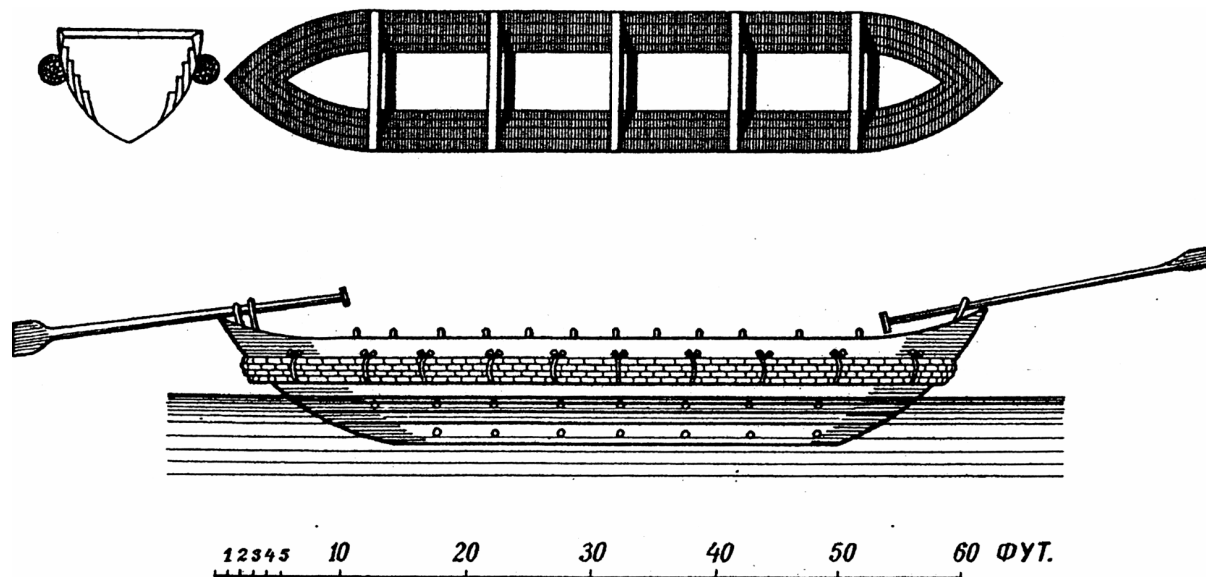

Рис. 17.9 – Козацька чайка. Малюнок Боплана. XVII ст.

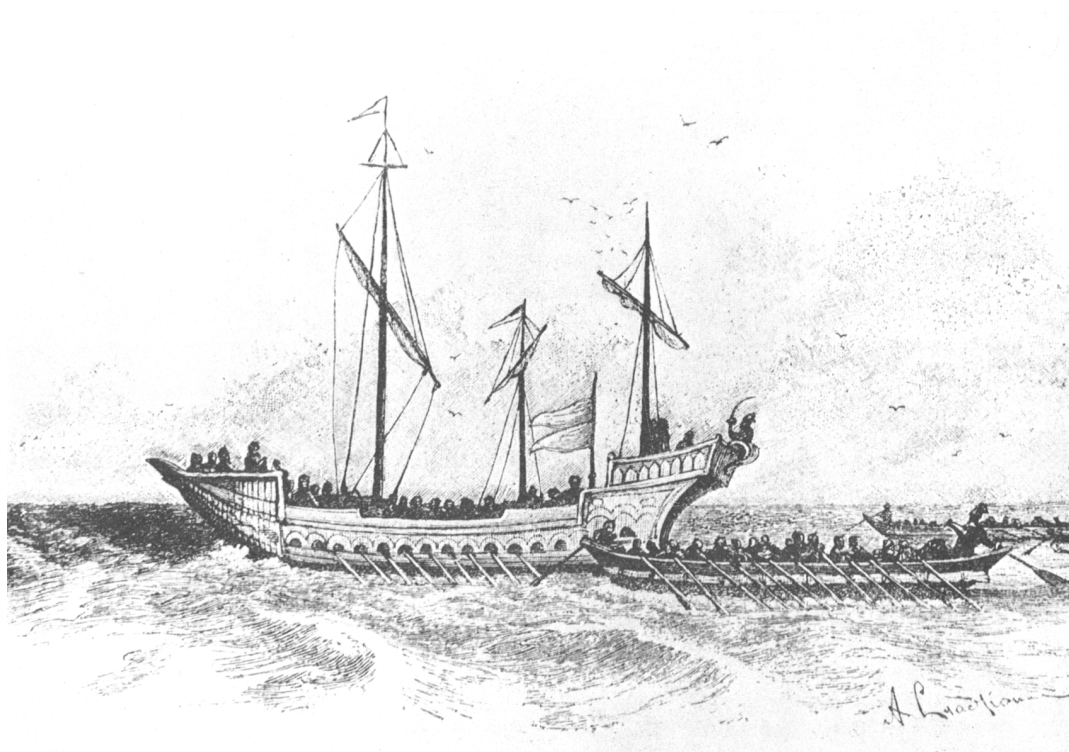

Рис. 17.10 – Запорізькі чайки. Гравюра кінця ХІХ ст.

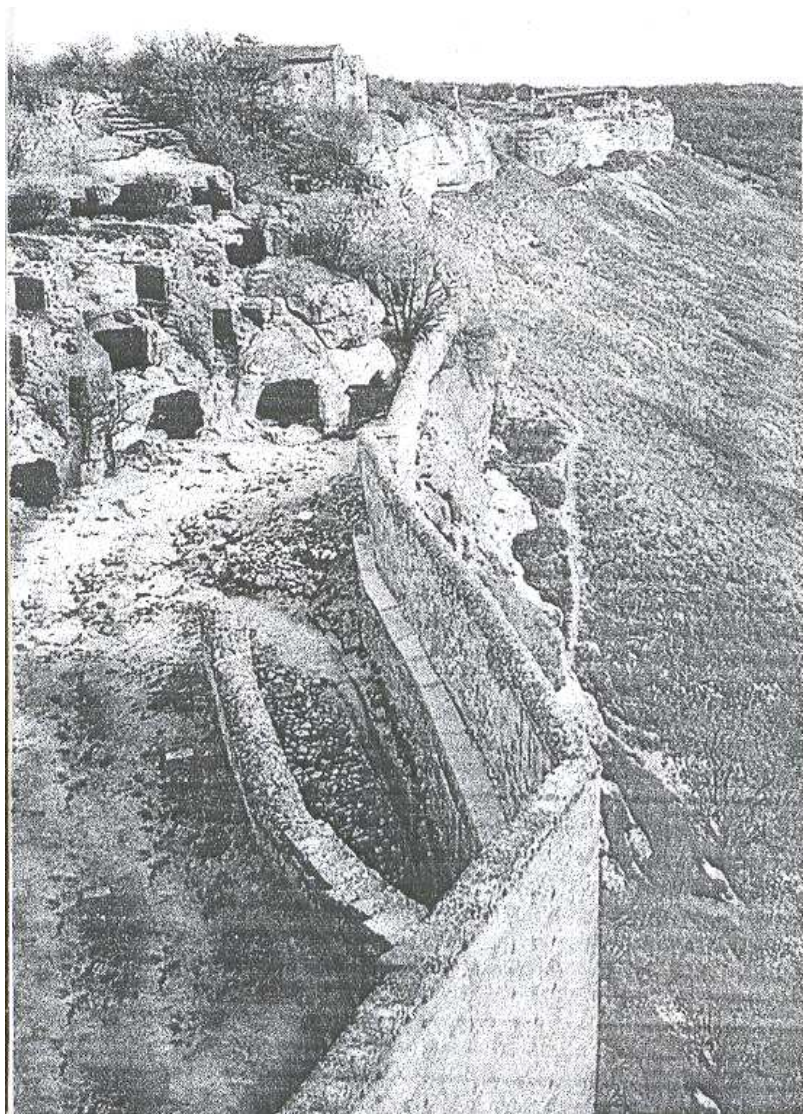

Рис. 17.11 – Фортеця Керкієр, зараз історичний пам'ятник Чуфу-Кале

СВЯТОСЛАВЪ, УПРАВЛЯЮЩІЙ НА ВОДНОМЪ, ПОСЛАЛА СВОЮ ТАМЪ НА ВЪ СЪТЕННЫМЪ ПРЕСЛАВНОМЪ СНАЖ
 ПЛАНЕХІА, ОНЪ СОГЛАСАЮЩІЙ НА МИРЪ, ПО ЗАКАЗАНІЮ КОТОРОГО МЕЖДУ НИМИ СОСТОЯЛОСЬ СЪВІДАНІЕ НА БЕРЕГѢ ДОНА
 ХЕНТЪ ПЕЧЕНЕГІИ НА ВОЗВРАТНОМЪ ПУТИ
 ВЪ 81682.

ВЕЛИКІЙ КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВЪ

964 - 972.

Рис. 17.12 – Верещагін В. Князь Святослав

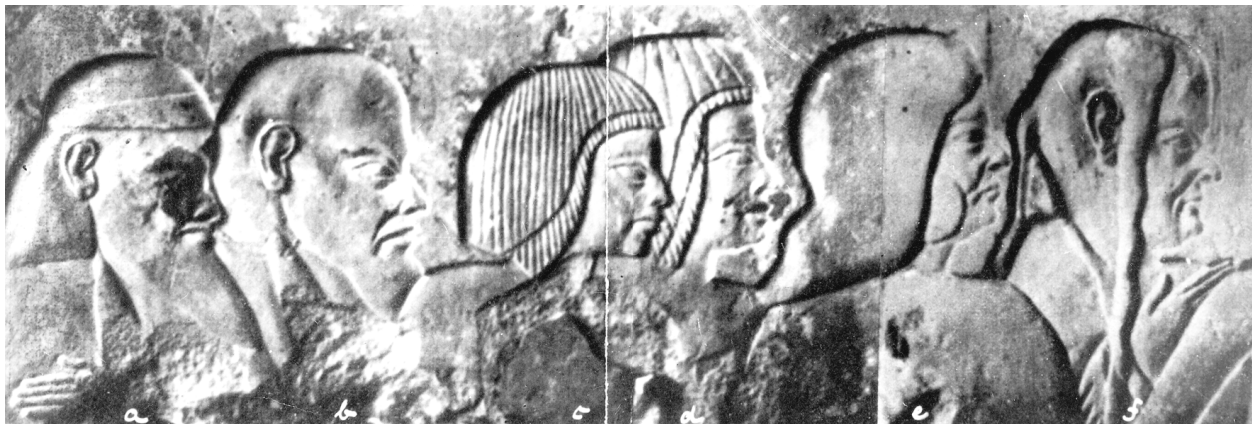

Рис. 17.13 – Стародавня традиція аріїв – носіння пасма волосся на бритій голові. (Нідерланди. Лейденський музей старожитностей). Фото плити часів фараона Харемхета (середина II тисячоліття до н.е.). На плиті портрети сірійських полонених: другий і останній – мітантійці-арії; перший – семіт; третій і четвертий – єгипетські вояки

Заснування Харкова

Опера у двох діях, восьми картинах
з прологом й епілогом.

Лібрето за старовинною легендою Г. Квітку-
Основ'яненка
„Заснування Харкова”.

Автори лібрето:

Л. Куколев, заслужений діяч мистецтв України.

М. Вярвільський, театрознавець.

Н. Акімова, поетеса.

І. Саратов, заслужений працівник культури Украї-
ни.

Дійові особи:

Андрій Квітка, вільний козак
тенор

Андрій в дитинстві
без співу

Григорій (отець Онуфрій),
його брат, чернець
баритон

Воєвода київський, польський магнат
бас

Панна воєводова, його дружина, киянка
сопрано

Марія (Мася), їх донька, кохана,
згодом дружина Андрія
сопрано

Мася в дитинстві
без співу
Софія, донька українського
шляхтича Ясенковського
меццо-сопрано
Сановник з Кракова
без співу
Антон Муха, козак
при київському воєводстві, згодом
соратник Квітки
баритон

Товариші Антона Мухи:	1-ий	тенор
	2-ий	баритон
	3-ий	бас
	4-ий	тенор
Феодосія Кузьмівна, повивальна жінка з Чугуєва		сопрано
Ченці-переселенці:	1-ий	тенор
	2-ий	баритон
	3-ий	бас
Бандурист		тенор

* Варіант робочої назви. В подальшому назва може бути змінена режисером-постановником оперного спектаклю.

Преосвященний владика Чернігівський
без співу

Переселенці з-за Дніпра, чугуївські
артисти хору,
стрільці, українські козаки, слуги
балету, мімансу
воєводи, духівництво

Дія відбувається в Києві, Борисполі, Гадяцькому полку, в Дикому Полі в XVII сторіччі.

СЦЕНАРІЙ

Дума Бандуриста (початок)

Пролог. В саду при домі Київського воєводи Панна воєводова і Софія вбирають маленьких Андрія і Масю, милуються ними, навчають їх танцям й іграм, мріють про їх майбутнє й щасливе подружнє життя. Граючи діти зривають квіти і віддають їх Софії. Краса Андрія і квіти в дитячих руках наводять Софію на думку дати хлопчику прізвисько Квітка. Це прізвисько припало до душі Масі, яка обіймає Андрійка.

1-ий акт. I-ша картина. Той же сад через десять років. Дорослі Мася і Андрій освідчуються один одному у коханні і присягають у відданості на все життя. Зненацька Андрій повідомляє Масі про необхідність для нього поїхати до Москви для відшукування батька, який нібито перебуває в Московії. Для цього йому потрібно підти на службу до Московського царя. Мася в розгубленості і відчаї, молить Андрія взяти її з собою, але отримує від-

мову, обумовлену за словами Андрія його ще невизначеним станом. Від Софії й слуг воєводи приходить жахлива звістка — про несподівану смерть Панни воєводової. Мася у відчаї. Воєвода, що прийшов в цю мить, повідомляє свою волю: відправити Андрія на псарню служити ловцем, а Масю віддати заміж за пристаркуватого сановника з Кракова, з яким тут же знайомить всіх присутніх. Сановник і воєвода виходять. Молоді закохані віддаються відчаю. Софія висловлює волю покійної Панни воєводової - бачити Масю й Андрія разом на життєвому шляху і пропонує їм бути в неї цієї ж ночі для здійснення побігу. Молоді погоджуються.

2-а картина. Кімната Софії. Закохані дякують Софії і висловлюють рішуче небажання підкорятись волі воєводи. Софія пропонує Масі переодягтись хлопчиком і бігти з Києва разом з Андрієм, видаючи себе в дорозі за його брата. Тут же відбувається переодягання. По дорозі з Києва в найближчій церкві молоді повинні таємно обвінчатись і продовжувати свій подальший шлях, розраховуючи на власну винахідливість, на Бога і вдачу. Сповнені надії, ентузіазму й кохання Мася й Андрій розстаються з своєю благодійницею.

3-я картина. Бориспільська церква. Передранковий час. Закінчено таємне вінчання Масі і Андрія. Обвінчані, вони щасливі.

4-а картина. Полудень. Ще не зовсім прокинувшись, воєвода не може зрозуміти, чому до нього в такий, на його думку, ранній час, з'явилась схвильована Софія. Узнавши від неї про несподіване зникнення Масі, ошалілий воєвода наказує почати погоню по вказаному Софією напрямку — на Вільно. З'являється Антон Муха з товаришами і пропонує доручити йому погоню за біглими. Воєвода згоден. Муха закликає своїх товаришів виїхати назавжди з Києва і шукати вільне життя де загодно, але не на службі у воєводи.

2-ий акт. 1-а картина. Хата в поселенні Гадяцького полку. Прохолодний осінній вечір. Марія зігріває руки Андрія. Несподіваний стук у двері й зойки переривають іділію кохання і викликають переляк у подружжя. В двері вломлюються Муха і його товариші. Невідразу пізнавши друзів Андрій хапає сокиру, але туї же її викидає. Всі радіють зустрічі. За проханням Мухи Андрій знайомить друзів із своєю жінкою. Муха закликає товаришів до присяги. Об'єднані спільністю цією і радісним хвилюванням, всі влаштовують застілля. Антон муха заспіває застольну. Хата наповнюється місцевими поселенцями. Всі співають пісню про Сагайдачного та танцюють.

2-а картина. Лівобережна Україна. Шалаш на галявині південніше зливання двох річок: Харкова й Лопані.

Теплий літній день. Марія очікує народження дитини. Поряд - кохаючий Андрій. Ніжність і відданість одне одному переповнили їх серця. Муха приводить повивальну жінку Феодосію Кузьмівну. З нею разом прийшла з Чугуєва бояривна донька Настя. Феодосія Кузьмівна привітна й енергійна. Заспокоюючи Марію, вона закликає Антона, Андрія і їх товаришів збудувати хату для молодого подружжя. Строять хату і називають це місце Основою.

3-я картина. Пагорби в восьми верстах від Основи (майбутня Університетська гірка).

Андрій милується панорамою, що відкрилась перед його очима і мріє про народження міста на цьому місці. Спека і довгий шлях втомили мисливця. Він засинає. З'являється чернець Онуфрій. Він пізнає в сплячому свого старшого брата. Андрій, прокинувшись, здивований: перед ним стоїть його молодший брат Григорій. Григорій розповідає про страждання й смерть їх батька. У відчаї, вони моляться. Настя, що прибігла сповіщає про народження сина у Марії. Андрій і Григорій поспішають до новонародженого.

4-а картина. У ліжка Марії з сином Андрій, Григорій, Феодосія Кузьмівна.

Григорій пропонує в день святого Афанасія назвати цим ім'ям новонародженого. Щасливі Антон і Настя сповіщають про своє бажання одружитись і отримують поздоровлення й благословення.

До хати наближають три ченця, які перед-
варяють скоре прибуття перших переселенців і
вступають в розмову з Григорієм, благословляють
новонародженого. Григорій сповіщає про скорий
прихід з Чугуєва священика для хрещення малю-
ка. Чепці розповідають про утиски, що зазнають
православні на задніпровських землях. Григорій
пропонує ченцям збудувати каплицю. Ця пропо-
зиція радісно сприймається.

З'являється перша група переселенців (дві
родини). Марія пропонує прибулим селитись по-
ряд. Дума **Бандуриста (закінчення)**.

5-а картина. Епілог. Місце злиття Харкова
і Лопані. Темно. Чути дзвін. З темряви виникає
дзвіниця Успенського собору - духовний символ
Харкова. Чути гімн Місту, що народилося. На ще-
пі - чугуївські стрільці, українські переселенці й
козаки, духівництво з владикою Чернігівським,
який тримає ікону Божої Матері і якою він благо-
словляє місцевих жителів і гостей. Симфонія
дзвонів.

ЛІБРЕТО

Бандурист

Ой, слухайте, людство добре,

Що хочу казати.

Гей, людям у Дике Поле

Вийшло мандрувати

Щоб отут на новім місці

Житло будувати,
Щоб собі і своїм дітям
Щастя відшукати.
Ой, почнем же дуже рано,
Ой, з давніх давен,
Коли й чутки про Богдана
Не було піде,
Коли світ не знав Івана,
Що Сірком назвали,
А вже люди шлях шукали
Як позбутись пана.
Що сі в полі забіліло,
Ой, чи гуси, чи лебеді?
Тепер гуси не літають,
Лебеді не плавають.
Зажурилась Україна,
Вороги лютують,
Віру руську принижують,
Храмів не шанують.
За все гроші вимагають,
Хоч тобі хрестини,
Хоч обідня, хоч вечірня,
Хоч шлях в домовину.
Ой, ой, ой! Хоч шлях в домовину.
Гей, гей, хоч і в домовину.
Ой, наварили ляхи меду
Та й не шумували.
Гей, взяли собі Україну
Та й не шанували

Пролог

Сад при палаці Київського воєводи. Здала видно золотoverxі куполи Софії Київської. На сцені - панна воєводова, Софія і діти: Андрій та Маса. Дорослі міряють на дітей різне вбрання, милуються їхніми рухами, намагаються навчити їх танцям.

Софія

Андрійку, у тебе ніколи не було такого гарного вбрання?

Андрій

О, а как же! У нас с братом Гришей много, много платьев гораздо лучше этого. А теперь я рад, что оно лучше того, которое дали мне, когда я приехал к вам.

Маса

Ну звичайно ж, краще, краще! (Кружляє Андрія, узяв його за руки.) А ну, до жени мене. Андрійку, до жени! (Обоє убігають.)

Панна воєводова і Софія разом. Панна воєводова Ти помітила, Софіє, Яким розумом і серцем Володіє наш Андрійко? Я скажу тобі від серця: Він мені настільки ж близький, Як і Маса.

Софія

Ну звичайно ж, це помітно, Серце в нього таке чуйне! Пожвавішав, став веселим. Маса й він — це щось єдине. Панна воєводова Дай-то Бог разом життя все їм пройти. Софія Так, дай же Боже їм щасливе і безхмарне майбуття.

Панна воєводова і Софія (разом) Дай їм роки безтурботні Для подружнього життя.

Панна воєводова

Ти — єдина моя радість, Моя Масю, будеш вільна І щаслива не з яким-то Там поляком, а з найгіднішим Нащадком, молодим боярським сином. (Вбігають Мася і Андрій)

Мася

Дожени мене, Андрійку, дожени... Андрій Стой! Побежим вместе. Раз, два, три!

Мася

Ой, яка ж ось гарна квітка, Подивись!.. Андрій

Нет, вот этот лучше, присмотришь!

Мася

Пані Соню, пані Соню, Чи є в світі кращі квітки? Андрій А мой цвeтик-семицвeтик Чем не мил? Софія Ви обидва краще квіток, Милі діти.

Мася

Ні, моя краща, ніж в Андрія Софія А хіба він сам - не квітка? Він такий шляхетний, милий

Мася

І вродливий! Софія Чепурний! Сам він — квітка! Мася Квітка! Квітка! Квіточка! Цим ім'ям назвем тебе ми на завжди. Андрій Ой, не надо, он не надо. Подожди! 'офія й Мася (разом) Ні, тепер ти будеш Квіткою Восени, і взимку, й влітку. Й з наставанням кожної весни. Будеш Квіткою, куди б від нас не втік,

Кожен божий день і місяць, кожен рік.

Андрій

А я спрячусь, щоб мене ви не нашли.

Мася

Я сховаюсь перша. Раз, два, три!

(Тримають один одного за руки, дивлячись
один одному в очі.

Мася обіймає Андрія.)

1-й акт. 1-а картина.

Той же сад через десять років. Дорослі Мася і Андрій. Тримають один одного за руки. Очі - в очі.

Мася

Квітонька, Квітка, З тобою ми разом, Здається, були все життя. Ми бавились, грались, і з часом

Любові прийшло почуття. Ти, Квітка мій, вчився й виріс. Яка в тебе врода і стать! І от час прийшов, Коли все, що на серці, Потрібно відверто сказати. Андрій

Нас роз'єднують лише смерть ' могила
Прожити без тебе не можу і дня Тебе не побачивши, подруга їла,

Ти - щастя моє, ти - життя. Твої карі очі в
полон мене

взяли,

Принадили стан і уста Які б тільки іспити
нас не

чекали — Зі мною ти, зірко, моя!

Мася

Ти - зіронька ясна, Ти — квітонька ніжна,
Ніколи мене не забудь. Нехай же ні ніч Ані заме-
тіть сніжна Нам шляху не перетнуть.

Андрій Люблю тебе, Масю

Мася Кохаю, Андрійку!

Андрій Ти - доля моя!

Мася Твоя я аж поки живу.

(Андрій обіймає Масю. Поцілунок.)

Андрій

Чекає нас іспит суворий. Мені треба бути в
Москві.

Мася В Москві? Поїдемо разом.

Андрій Не можу, кохана.

Мася Чому ж, мій миленький?

Андрій

Ти - панна, донька воєводи, Твій батько -
багатий магнат, А я хто?

Мася

А ти - той, хто вибраний мною, Миліший за
все, що є в світі, Життя ти моєї душі. Цього ^уде
досить для мами, Для батька ж — боярський

ти син.

Андрій А де він? І хто про це скаже?

Ні, буду царю присягати. І, може бути,
хтось мені скаже, Де батька потрібно шукати. Тоді
би твій батько нарешті схотів

Від мене прийняти сватів.

Мася

Моєму чеканню не буде кінця, Умру, не
діждавшись Щасливого дня. Не кидай, миленький,
Ти Масю свою Тебе па колінах, Мій Квітка, молю.
(Вбігає Софія, Чути зойк прислуги, що збіглась з
палацу)

Мася і Андрій

Що сталося. Соню? Софія Ой, лишенько,
лихо! Ой, вмерла нещасна! Мася і Андрій

Хто вмер?!

Софія

Ой панна, ой панна!.. Мася

О мамо! (у відчаї) (З'являється воєвода й
сановник з Кракова) Воєвода

Пестунчика жони моеї коханої Возмит до
псов, Я счастье его устрою. А цурки - теж. Бо ма-
ти бог прибрав І я, как батько, Замість неї став.
Ось - наречений твій, Не може пан чекать, Весілля
треба грать! (Воєвода й сановник вийшли. Мася і
Андрій у відчаї.) Тріо відчаю

Мася

За що ти, мій Боже, Послав таку муку? На-
вік сиротою мене залишив. За нелюба йти І з ко-
ханим розлука! Знести такий іспит Не вистачить
сил!

Андрій

Як б'єшся ти грудях, О серденько моє! Не
зичать нещастя. Ні хвилики спокою Не видно їм
краю Не видно кінця

Мася

Тобі, Соню рідна, З твоєю любов'ю Ми віддаєм наші Долі й серця.

Софія

Мася й Андрійку, В цю саму хвилину Кажу вам небіжниці Волю єдину: Та воля й бажання - Вас бачити в шлюбі. Так будьте щасливі Завжди, мої любі. Сьогодні ж увечері Будьте у мене.

Мася Ми будемо пізно у тебе вночі.

Андрій Теперь ты нам - мать.

Мася Ти нам - мама, ти - нене.

Софія Ви, діти - мої втікачі.

Мася До зустрічі, Соню!

Андрій До встречи, София!

Мася, Андрій, Софія (разом) Хай допоможе Нам матір Божа В пригодах І мудра Софія!

2-а картина

(Кімната Софії. Софія, Мася. Андрій.)

Мася

Ми вдячні тобі, Люба Соню, обоє. І нам не забути Твого непокою За нашу долю, За наше життя.

Андрій

Служить я не стану На псарне у пана!

Мася

Віднині я в батька - Дочка неслухняна! Андрій Не превращуся я В кепа польського!

Мася

Нехай буде смерть - Ніж піду за старого! Скажи ж мені, Соню, Що маю робити, Щоб долю

свою Не занапастити Софія Ось, бачиш хлопчаче
Вбрання біля себе?

Мася

Так, бачу. Софія

Воно готувалося Саме для тебе. Негайно
вбирайся У нього. Так треба, Щоб видати себе З
Андрієм за брата, Бо слід вам негайно

І звідси тікати. А там, сподіваємось, Що
Воля Божа

В життєвих пригодах Вам обом допоможе.

(Переодягання)

Трію надії.

Мася (переодягнена хлопчиком)

Любов нас з'єднала, Любов й збереже, А ти,
мати Божа, Нас вкрила уже. Вже коні готові, Го-
дина щаслива моя.

Андрій Со мною - любимая!

Мася

З тобою Назавжди кохана твоя.

Софія

Відразу в Борисполі В церкві Христовій
Вінчайтесь. Живіте у злагоді. Будьте здорові. В
дорозі же будьте Пильні й обережні. Погоні шляхи
я вкажу Протилежні.

Мася

Не віддамо своє щастя нікому.

З нами - надія і віра й любов. Нам не зава-
дять Безсилля і втома.

Андрій

І гаряче ллється В серцях наших кров, Як
рідні брати, Ми відціль понесемось. Авжеж вірні
коні Чекають на нас. І день той настане, Коли ми
зберемось Зустріти щасливий наш Прийдешній
час.

Софія Вже скоро й сонце

Мася Край неба налає.

Софія Нехай же завзяття В вас двох не
вщухає.

Мася і Андрій (разом) Любов нас навіки
Віднині єднає.

3-я картина

(Бориспільська церква. Передранковий час.
Мася й Андрій. Вінчання завершено)

Мася

От ми і стали подружжям з тобою.

Андрій

От ми і стали подружжям з тобою.

Мася

Отче святий благословення закликав на
нас.

Андрій

Отче святий благословення закликав на
нас.

Мася

Я вже - не Мася.

Андрій

Ти вже - не Мася.

Мася

Віднині - Марія.

Андрій

Так, ти — моя люба Марія.

Марія

Здійснилось бажання покійної мами

Андрій

Покійної пані бажання здійснилось.

Марія

Тепер в нас єдині і доля і плоть.

Андрій

Тепер в нас єдині і доля і плоть.

Марія

Милий, коханий, Андрієчко любий.

Андрій

Мила, кохана, люба моя. Марія Удвох тільки разом, В житті і до смерті удвох. Андрій Удвох тільки разом, В житті і до смерті удвох.

4-а картина

(Покої воєводи)

Воєвода Цо то за причина, Кеды пани Софія Так рано желала Особу яснейшую Видеть мою? Софія Прокинулась рано І бачу із жахом: Нема в домі панни, Вона не лягала На ліжко всю ніч. Воєвода Нех шлях тебе трафить! Подай мені Масю! Подай мені цурку, Подай-но тен час! Софія Разом з нею збігли Уляна з Федотом, Забравши всі гроші. Воєвода Нех дзябли візмуть І тебе із грошима. Де цурка? гвалт!.. Софія

Уляна казала, що бігли до Вільни. (Виходить.)
Воєвода Негайно до Вільни, Налагодьте пошук! В дорогу, загони! (З'являється Муха з чотирма товаришами.)

Антон Муха

Дозволь мені, пане, Твоєму холопу
Сказати, що ловчий Андрій Нічню втік.

Воєвода Нех втік! А де цурка.

Антон Муха

Він з нею кохався, Разом і втекли. Кеди пан
хце, З своїм я загоном Знайду втікачів І сюди поверну.

Воєвода

Тобі доручаю: Мерщій у дорогу Збирайся й
жени!

(Воєвода виходить.)

Антон Муха

Поїдем шукати місця, Де нам краще. Вер-
татись сюди Ми не станем ні защо.

Товарищі Ні за що! Ні за що!

Антон Муха

Якщо десь в степу Чи стежками лісними
Наша й панів Перетнуться дороги, То хоч й до
Москви Ладні їхати з ними Лиш дай нам, о Боже,
Спритні й швидкі ноги.

Товарищі Спритні й швидки ноги.

Антон Муха

Якщо ж не зустріти Нїде нам панів, Лиши-
мось, де Бог Приведе, в москалів. І де б не блука-
ли, Хоч в світлі, хоч в тьмі В Переяславлі

Зустрінемось ми. Товарищі В Переяславлі
Зустрінемось ми.

2-й акт. 1-а картина

(Хата в поселенні Гадяцького полку. Марія
і Андрій. Марія зігріває охолонені руки Андрія)
Марія

Андрієчку, милий, рученьки твої Холодні-
холодні, застилі Миленький Квітонько, зігрію я їх
Ласкаво руками своїми! Я їх зацілую устами, від-
так Диханням своїм розігрію, І стануть вони теплі
й ніжні, а я Від щастя й любові зомлію. Андрій

Любов ту тобі промовлятиму я Повік чарі-
вними словами! Коли народиться у нас немовля.
Щоб разом його цілували І пестили- ніжили, ла-
щили вдвох -Я мрію про це, моя Масю! Я буду
завжди вас любити обох,

Як землю люблю я і працю! Марія

Так, будемо вдвох нашу доньку любить, А
може, синочка-козака?! Збудуєм хатинку, Андріє-
чку, вмить,

Насадим садок біля хати... Андрій Звичай-
но, збудуємо, любя моя, Життя нас до всього при-
вчило, Та ти ні про що не турбуйся, -) я Зроблю
все, як треба, дівчино!

Марія

І я до всього вже привчилась. Атож!

А ці козаки, що ми взнали, Тебе полюбили,
цінують, також Парубком-друзякой назвали! Спі-
ваєш їм різних пісень для утіх... Андрій

Співатиму завжди й надалі, Щоб гарно бу-
ло від мелодій моїх,

За брата тебе щоб вважали! Марія

Так, хай буду братом для них назавжди...

Андрій

Коли ж завагітніє брат?! Марія

О, зажди! (з пересторогою) (Стукіт у двері)

Аптон Муха

Пустіть нас! Відчиніть двері! (за дверима)

(Андрій хапає сокиру. В хату вломлюється

Антон Муха з товаришами)

Бог з вами; що це ви пане робите? Ви мене
не пізнали? Дайте світла побільше. Я ж - ваш вір-
ний Муха. Андрій

Муха! Це ти? Нащо ти тут? А це хто? (Від-
кидає сокиру)

Антон Муха Я шукав вас в цім краї, мій
пане, З тим, щоб більше не відставать. А ці друзі
клялись: Не відстанем! Товариші

Нам би тільки панів відшукать! Антон Му-
ха

Бачим ми, що лишитись здоровим Вам
Всевишній Господь допоміг.

А де панна? Ми всі тут готові Впасти разом
до її ніг.

(Андрій приводит Марію.)

Антон Муха (з товаришами) Панна наша!
Мати наша! Та який же з неї гарний хлопчик!

Много років! Пани наші! Хай щастить вам,
папи наші! Много років! Много років!

Антон Муха Тепер на присягу!

Присяга

Антон Муха (з товаришами) Божі кари,
прийдіть На нас всіх і наш рід, Як життя ми своє
пошкодуєм,

Якщо пана і пані забудем. Ми присягу дамо
Тим, що

землю з'їмо,

А вона нас, як зрадимо мрії, Хай навіки га-
ньбою покриє.

Застільна

Антон Муха

Піднімемо келих козацький За здійснення
мрій заповітних, За те, щоб нас горе зненацька Не
стріло в місцях непривітних.

Товариші

В нас цілі єдині Так отже віднині З тобою
ми, Квітка, Як з голкою нитка, Як пальці одної ру-
ки Й такими ми будем завжди.

Марія

Антоне, наш друже прекрасний, Ми вдячні
тобі й твоїм друзям, За те, що ви в час цей ненас-
ний Знайшли нас в оцій лісосмузі.

Приспів

В нас цілі єдині Так отже віднині З тобою
ми, Квітка,

Як з голкою нитка, Як пальці одної руки Й
такими ми будем завжди. Андрій

Лишайтесь, Антоне, на зиму. З весною - на
Белгород шлях,

Як вскриються ріки від криги, Сади і гаї
зашумлять. Приспів В нас цілі єдині Так отже від-
нині З тобою ми, Квітка, Як з голкою нитка, Як
пальці одної руки Й такими ми будем завжди. Ан-
тон Муха Так, згода, мій Квітка. З весною Знайде-
мо ми добрих коней А з ними - й надійні пістолі.
За успіх мій келих оцей! Приспів В нас цілі єдині
Так отже віднині З тобою ми, Квітка, Як з голкою
нитка, Як пальці одної руки Й такими ми будем
завжди. (Під час застольної в хату входять жителі
Гадяча, підхоплюють спів. Застільну змінює пісня
про Сагайдачного. Починається танцювальний ди-
вертисмент.

2-а картина (Лівобережна Україна. Дике
Поле. Курінь на галявині нижче злиття двох річок:
Харкова та Лопані.)

Марія

Про що ти замислився? Андрій

Немає Антона. Марія

Даремно турбуєшся Вернеться скоро.

Андрій А як почувашся, жіночко

мила?

Марія

Вже краще, я авжеж відпочила.

Андрій Чи знайде він жінку, щоб
зналась в пологах?

Марія Знайде й приведе, бо він
вірний па слово. Дай Бог, щоб так сталося.

Андрій Щоб щастя із нами ввік не
розсталось.

Марія

Дитина народиться, Щастя всміхнеться.

Андрій

Рід наш продовжиться, Горе минеться.

Марія

Побачим усмішечку Лагідну, милу.

Андрій

Відчуємо трішечки Знов в собі сили Для
нових звершень , І нових звиятг.

Марія

Збудуємо, милий, Тут наше життя.

Андрій Тобі тут сподобалось?

Марія

Дуже, Андрію! В душі своїй маю Завітну я
мрію: Збудуйно садибу тут Власну свою.

Андрій

Основой, основой її пазову.

Андрій, Марія (разом) Хай стане Основою
Квіток садиба Для нових садиб На зразок і на ди-
во. Феодосія Кузьмівна Средь лесов й степей Наш
Чугуев стоит На реке на Донце, Донце Северском.
Он татарам грозит Й за ними следит За движением

войск Басурмановских. В нем стрельцы-удальцы
Свою службу несут, Службу царскую. Их семей-
ства растут, Процвetaют там дети боярские. А за
две, за версты, Как отъедешь чуть ты, Набегут
людоловы проклятые. Как пакинет аркан На тебя
басурман -Ваг й вся твоя жизнь небогатая. Наш
Донец-удалец Свои воды несет К Дону-батюшке.
Не пройдет враг-подлец, Ему будет копец Басур-
ману, злодею, предателю. Средь лесов й степей
Наш Чугуев стопт На Донце на реке, Донце Севе-
рском. Антон Муха

Андрію, це Феодосія Кузьмівна, одна з жон
стрілецьких. Ледь сказав що й до чого, як вона тут
і запропонувала свої послуги. Феодосія Кузьмівна

Да я, мил человек, еще в Москве живя, сла-
вилась ловко-стью й счастием в атом деле.

Наши сборы недолги были. Взяла я с собою
одну из детей боярских, Настю-красавицу для по-
техи барыни. Чем не красавица, а, Антоша? Антон
Муха

Красуня, що й казати! Феодосія Кузьмівна

Вот то-то же! (До Андрія) Ну где же бары-
ня твоя? (Увидела Марию) Эко наливное яблочко!
Стосковалось, сгрустнулось тебе. Не бойся, не ро-
бей. Пришла Феодосия да еще Кузьминична, она
поворотит делом. Поотдохни после долгой до-
рожки, погуляй в таком приволье. Я с своими ска-
зками да прибаутками, а Настя с стряпнею да с
услугою, да мы не дадим молодой боярыне соску-

чить-та. (К Мухе) А ты, пан, поворачивайся у меня быстро. Живешь здесь, а гляжу, у самого ни кола, ни двора, а опричь всего хозяйственного, многое й мне нужно. Давай мне своих чубов в команду. Я закомандую но-бабьи й у меня все родится вдруг. (Дружньо працюючи, Муха, Андрій та їх товариші будують домівку.) Антон Муха Гей, не гайте часу, хлопці! за Роботу! Геть скорботу! Для панни Марії Збудуємо хату, Щоб здійснились мрії Про долю багату. Товариші Про доньку і сина, Про власних онуків, Про щастя родинне Ось тут серед луків.

Андрій Хижацьким навалам Дамо гідну відсіч Піддаймо їх карам, Щоб чувся нам відчай І зойки невірних, Ненависних нам Серед селищ мирних Нових поселян. Антон Муха Знайдем місце саду, Збудуємо хату, Дамо хаті ладу, А серцю - відраду. Товариші Закличем селитись Людей звідусіль Отут серед луків, і Степів і лісів. Андрій Зростай і міцній Наша нова будова, Щоб тут незабаром Заклалась основа, Основа домівки Садів і слобід, Щоб ріс і міцнів Весь козацький наш рід, Основа і міста, і селищ, і роду. Товариші

Козацькому роду нема переводу! (Чоловики уходять) Марія

Сонце сходить над землею, Ліс та степ навкруги. Як люблю я, земле-нене, Річки та яруги! Ясне сонечко зігріє Кожну травку в полі. Прошу, ласку дай, Андрію, В праці та любові! Марія і Федосія Кузьмівна (разом)

Сонце сходить над землею, Ліс та степ навкруги.

Як люблю я, земле-нене. Річки та яруги!

3-я картина (Пагорб у восьми верстах від Основи (майбутня Університетська горка) Андрій (один)

Нарешті скінчився той ліс нескінченний. Галявина - диво-краса! Вдивляюсь: дві річки, озера численні. Джерела... Вода в них смачна! А простір який! Ось доцільно отут би Залишитись жити в хатах. Фортеця потрібна - дошкуляють недруги. І селище б тут збудувать. А може і місто - велике, красиве,

Хай буде щаслива.

А там, родина Оселиться теж в цім краю... Я знаю: у дружбі - і ласка і сила -

Нехай входять в слободу мою! Одначе зморився. А трави духмяні Так ваблять до себе мене! Отак би і ліг серед них, наче п'яний.

Здається, що сон вже бере... (Андрій засипає. До нього його брат Григорій й розглядає сплячого. Андрій прокидається.) Андрій

Благослови, отче, странника. Григорій

Меньший не благословит старшого. Андрій
Как зто, отче святыи?

тут воля і доля може, інша якась

Григорій

Андрей! Ты брат мой в мире. Я видел крест па тебе!.. Андрій

Брат!.. Ты Григорий?.. Брат мой?.. Григорій
Брат!.. Дивен в делах своих Господь Бог. Я
уже не Григорий, а недостойный Онуфрий, приня-
вший имя святого, празднуемого в день, когда во-
ложили на меня монашескую мантию. Сегодня
церковь празднует Афа-насия святого. Андрій

Родитель наш Афанасием был. Григорій
По нашим крестам заключить это можно.
Андрій

Но что с ним? Ты что-нибудь знаешь? Гри-
горій Когда я жил у тетушки своей, В одну из
страшнѣйшихъ памятныхъ ночей

Схватили батюшку какие-то солдаты,
Крича "Убийца!", унесли из хаты,
Не пожелав с ним и меня тащить.

Отец успел меня благословить. Минуло
время. Добрые друзья, Уведомив меня об участии
отца, Поведали о всех его страданиях В тюремныхъ
стенах, гибели в кайданах

За то, что не хотел служить ПрОТИВ
МОСКВЫ,

Идя решительно противъ людской молвы.
В горячем споре он убил клеветника,
Дерзнувшего судить о рус-
скихъ свѣсока, О штатныхъ мненияхъ москов-
скихъ воевод, То изгоняющихъ, то возводя-
щихъ всякий сброд.

Андрій

О бедный отец наш, Мечтал я о встрече.

Григорій

Но так не случилось: Круг жизни таков.

Андрій і Григорій (разом) Душа, твоя с Богом, Теперь ты далече, А в памяти нашей Вовеки веков

Неповедим ты, о Господи, В милосердий к нам, Всегда только прославляющнм тебя.

Благодарю тебя за то, Что ты чудесно соединил меня С братом монм. Теперь я не в нутьніе Й ничего мне более недостает. Все драгоценное мне в мире Вместе со мной. Чего же еще Мне искать.

(Вбігає Настя)

Настя

Андрейка, Андрейка, Сыночек родился!

Андрій Невже? А як Майя?

Настя

Все славно, чудесно Н с нею, й с ним!

Андрій

Дарунок від Бога Нам небо прислало. І хата убога Багатою стала.

Григорій Кто ты, о іюная

241

Вестница счастья? Іаґастя Я дочь одного из
Боярских детей, Зовут меіія Настей А ты кто?
Григорій

Я старец Оііуфрий. Андрій Це брат мій
Григорій, Він звістку приніс Про великеє горе:
Про батькову смерть. Григорій

А ты нам - о счастье. Андрій і Григорій
(разом) Да синзойдет на тебя Благодать с Неба,
Настя. (Поспішають до новонародженого) **4-а ка-**
ртина Нова хата Андрія. Андрій, Григорій, Фео-
досія Кузьмівна у ліжка Марії з Новонародженим
Андрій Первісток мій! Він в цій Вибраній мною
пустелі Афанасієм Квіткою стане І аж доти, поки
не предстане В небесах перед Богом Всевишнім.
Григорій

На всю жизнь й пока не пред-станет
Пред Всевишним творцом в небесах. Ма-
рія

І продовжить рід Квіток віднині
І навік в поколіннях грядшніх. Феодосія
Кузьмівна

Ну какой же он прямо кра-савчик! Матерні
іские глазки, усмешки,

Казачонок что твой херувимчик!

Аптон Муха (Входячи в хату) Поспешить-
поспешу я в Чугуєв Й на завтра священник при-
будет.

Андрій і Марія Неодмінно, Антоне! Хре-
щеним батьком Хай стане Онуфрій.

Андрій

Призри, благослови нас, батюшка. Й мо-
лись за нас.

Григорій Благослови, Господи, рабов
твоих Марию, Андрея й младенця
Афанасия

Во имя Отца й Сіна й Святого Духа Ньніе й
прісію Й вовеки веков. Аминь.

Антон Муха

Я хотів би зовсім тут лишитись.

На такий випадок Жіночка потрібна. Бла-
гословити - благословіте І дозволити - дозвольте З
вашою Настею Любов возиміти В шлюб законний
Вступити.

Андрій

Дуже радий за тебе, Антоне. А чи згодна на
це ти, Наступя?

Антон Муха Боже мій, ще і як!

Настя Згодна! Згодна!

Антон Муха Вона любить мене Дуже щиро.

Настя

Й охотно пойду за него. Григорій Будьте
щасливі, діти! Благослови вас Бог. Андрій

Радий за вас обох, друзі. Андрій

Дай Бог вам щастья! Григорій, Настя, Ма-
рия, Антон Муха, Андрій В святий час примножуй
Нове посеління. (До хати наближаються троє чен-
ців-переселенців, їм па-зустріч виходить Григорій)
Перший Чернець Кудя привел нас Господь? Ска-

жи, брат. Григорій С душевною радістю Вас
приймаю, мої дорогі, Сьогодні нам Бог Даровал
с монм братом Нежданну зустріч. Он здесь но-
селился С женою своєю, Сьогодні же в полдень
Родился младенец. Троє ченців Помолимся, бра-
ття, За пришедшего в мир сей. Благослови же о
Господи Чадо безгрішное Во имя Отца й Сьніа й
Духа Святого.

Аминь. Григорій

Священника нет здесь, Зато недалече Есть
церковь в Чугуєве, Оттуда прибудет Духовный
отец, Чтобы треба свершити

Другий чернець О земле святая! За правую
веру Не зіаєшь гонений.

Григорій

Вы сами откуда? Из-за Днєпра мы пришли
Своему Богу молиться сво-
бодно

Й не платити за треба святые Злым уніа-
там католикам

лютым.

Григорій

Здесь оставайтесь. Я — Ннок Оііуфрий.
Соорудим мы часовню святую И воздадим хвалу
Господу Богу.

Троє ченців

Благослови же Господь Эту землю.

Андрій Звідкіля ви, добродіі?

Переселенці

Ми із міста Черкаси, Сподіваємось щастя
знайти. Вже не в силах терпіти знущання На зруй-
нованій нашій землі.

Марія

Ми запрошуєм вас заселятись, Ця місце-
вість Основою зветься. Я - Марія на прізвисько

Квітка, Це - Андрій, а це - наш

Опанас.

Бандурист

Ой, ти сонце, сонце красне, Ти не кидай
нас, Не заходь-но за діброву В цей вечірній час.
Сходить сонце, сходить сонце З-за діброви.

Скриплять вози, скриплять вози По діброві.
Ой, з-за Дніпра, Дніпра-Славути

Ідуть люди, йдуть родини З-під неволі, з-
під неволі В Дике Поле, в Дике поле На свободу,

Будувать нові слободи. Гей, слободи.

Ой, слободи, хутори й міста, Де здійснить-
ся, де здійсниться їх мета, Заповітна Їх мета. Епі-
лог, **5-а картина**

Нагорб вище злиття річок Харків і Лопань.
Чути удари дзвона. З темряви постає дзвіниця Ус-
пенського собору. На сцені Чугуївські стрільці,
українські переселенці й козаки, духовенство.
Преосвященний Владика Чернігівський з іконою
Божої Матері в руках благословляє городян і гос-
тян. Лунає гімн Харкову. Чугуївські стрільці

Слушайте, люди, звон коло-кольний! Радость й счастье он возвестит. Харьков родился, город дос-тойный,

Любовь харьковчанам он щедро дарит.
Українські переселенці й козаки

Хай буде вічним і славним в століттях

Місто, що стало на схилах оцих.

Місто, що зможе себе захистити

Від нападів ворога, грізних, лихих. Чугуївські стрільці

Харьков родился! Харьков родился! А на Основе ребенок явился. Город-ребенок й мальчик-дитя, Вы - наша гордость, без вас пі.м нельзя.

Українські переселенці й козаки Лопань і Харків тут води несуть, Лопань і Харків вам щастя дають.

Води святі — життєдайний це сік,

Ріки людські — благодатний потік. Чугуївські стрільці

Будьте же счастливы! Мно-гая лета!

В радости весть уж несется по свету.

Звон колокольный пусть веч-но звучит,

Харьков любимый гордо стопт! Українські переселенці й козаки

Хай же щастить вам па довгії роки!

Звісти про Харків могутнії кроки

Ми відчуваєм так само, як дзвони

Для людства всього, де людей мільйони.

Симфонія дзвонів.

ЗМІСТ

Про книгу та її автора.....	3
1. Вступ	9
2. Коротка історична довідка	14
3. Усні перекази про козака Харка	32
4. Родинна легенда Квіток.....	49
5. Розповідь про осадчого Івана Каркача	54
6. „Книга большому Чертежу”.....	79
7. Гіпотези про найменування Харкова.....	94
8. Гіпотеза Дмитра Гумілевського (Філарета).....	95
9. Гіпотеза Миколи Аристова	98
10. Гіпотеза Федора Чешка.....	111
11. Гіпотеза Владислава Прилуцького.....	116
12. Гіпотеза Миколи Марра.....	125
13. Гіпотеза Ігоря Муромцева.....	142
14. Гіпотеза Миколи Янка.....	146
15. Версія, що пов’язана зі словом „караул”.....	148
16. Арійські версії про походження Харкова.....	154
17. Гіпотеза автора.....	163

Додатки.....	246
I. Додаток № 1. Чолобитна Белгородських свя- щеників церкви Миколи Чудо- творця Ратного про землі. 1657 р.	247
II. Додаток № 2. Опис Харкова 1668 р.	249
III. Додаток № 3. „Чертеж Украинским и Черкас- ским городам от Москвы до Крыма”	256
IV. Додаток № 4. Карта Росії, що видана Гесселем Гарритсом у 1613 р.	257
V. Додаток № 5. Генеалогічне древо індоевропей- ських мов.....	258
VI. Додаток № 6. Карта Європейської Сарматії Клавдія Птолемея (II ст. н.е)	259
VII. Додаток № 7. Карта Таврійської губернії Шо- кальського Ю.М.	260
VIII. Додаток № 8. Карта Південної Росії І.Маси	261
XI. Додаток № 9. Опис трагічних подій, що трап- лялися у Чорній долині	262
X. Додаток № 10. Карта України Боплана	266
XI. Додаток № 11. План-схема підземних ходів на території історичного центра Ха- ркова	267

Навчальне видання

Харкове, звідки ім'я твоє?

Автор: Саратов Іван Юхимович

Редактор	С.Д.Суло
Коректор	З.І.Зайцева
Художнє оформлення	І.Саратов
Перша обкладинка	В.Кодін
Комп'ютерний набір	Є.Панова

План 2005, поз. 106

Підп. до друку 29.03.05	Формат 60x84 1/16	Папір офісний
Друк на ризографі	Умовн.-друк. арк. 14,2	Обл.-вид. арк.
15,0		
Замовл. №	Тираж 100 прим.	Ціна договірна

61002, Харків, ХНАМГ, вул. Революції, 12

Сектор оперативної поліграфії ІОЦ ХНАМГ
61002, Харків, вул. Революції, 12

Саратов Іван Юхимович – корінний харків'янин, інженер-гідротехнік.

Як головний інженер проекту брав участь в спорудженні водоймищ міста Харкова: Журавлівського на р.Харків, Олексіївського на р.Лопань, Новобаварського на р. Уди і Немишлянського на р.Немишля. У наш час ці міські водоймища являють собою чудові гідропарки, де відпочивають і займаються спортом тисячі харків'ян.

Кандидат технічних наук, лауреат премії Ради міністрів СРСР, Заслужений працівник культури України, голова Харківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, голова громадської ради клубу „Краєзнавець”, який більше 27 років існує при харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г.Короленка. Має більше 50 публікацій з питань краєзнавства Слобожанщини у вітчизняній і закордонній пресі. І.Ю.Саратов є автором книги про нашого земляка, національного героя України, першого Харківського полковника Івана Дмитровича Сірка. За книгу „Історія Харківських гербів” йому присуджена творча премія ім. Д.І.Багалія Харківського міськвиконкому (2000 р.). У 2004 р. за книгу „Харьков, откуда имя твое?” І.Ю.Саратов нагороджений відзнакою міського голови „За старанність. 350 років заснування Харкова. 1654-2004.”

Пропонована читачеві нова робота І.Ю.Саратова „Харкове, звідки ім'я твоє?” є україномовне суттєво доповнене видання попередньої книжки про заснування і найменування нашого міста.